

Uluslararası İlişkilerde Yapı-Yapan Tartışması ve Eleştirel Gerçekçilik

Yasin AVCI*
Hakan MORÇİÇEK**

ÖZ

Uzun felsefe ve sosyal bilim tarihinde özgürlük-zorunluluk, iradecilik-yapısalcılık, özne-nesne ve soyut-somut gibi farklı isimlerle anılan mesele, Uluslararası İlişkiler (UI) disiplininde yapı-yapan tartışması olarak ele alınmaktadır. Tartışmanın özünde sosyal olay ve olguların açıklanmasında/anlaşılmasında yapılara mı yoksa yapanlara mı öncelik verileceği hususu bulunmakla birlikte yapı ile yapan arasındaki ilişkinin mahiyeti tartışmayı daha karmaşık bir hale getirmektedir. Tartışmanın mutlak bir kesinlikte nihayete ermesi felsefe ve sosyal bilimlerin sonu anlamına da geleceğinden yapı-yapan tartışması politik bir imaya da sahiptir. Her ne kadar UI'de yapı-yapan tartışması denilince akla ilk olarak Kenneth Waltz ve Neo-realizm gelse de Alexander Wendt'in tartışma kapsamındaki *The Agent-Structure Problem in International Relations Theory* (1987) başlıklı çalışması UI özelinde bir dönüm noktasına karşılık gelmektedir. Bu çalışmada yapı-yapan tartışmasına dair iradeci ve yapısalcı yaklaşımları ele alan Wendt kendi tutumunu da yapılandırmacı olarak nitelendirmiştir. Günümüzde ise yapı-yapan tartışmasına dair önemli bir konumlanma Eleştirel Gerçekçilik olarak adlandırılan bilim felsefesi ve bu konumlanmanın ortaya koyduğu Dönüşümsel Toplumsal Eylem Modelidir. Tüm bu noktalardan hareketle çalışma iki bölümden oluşmuştur. Çalışmanın ilk bölümünde yapı-yapan tartışmasının UI nezdindeki tarihi sırasıyla epistemolojik-metodolojik ve ontolojik çerçeveden ele alınmıştır. İkinci bölümde ise Roy Bhaskar'ın öncüllüğünü yaptığı Eleştirel Gerçekçilik adlı bilim felsefesi üzerinde durulmuştur. Nihayet çalışmanın sonuç bölümünde yapı-yapan tartışmasının güncel önemi ve Eleştirel Gerçekçiliğin bu bakımdan UI nezdinde sunduğu meta-teorik açılım irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yapı-Yapan Tartışması, Alexander Wendt, Roy Bhaskar, Eleştirel Gerçekçilik, Dönüşümsel Toplumsal Eylem Modeli.

Agent-Structure Debate in International Relations and Critical Realism

ABSTRACT

The issue, which has been known by various names such as freedom-necessity, voluntarism-structuralism, subject-object and abstract-concrete in the long history of philosophy and social science, is addressed as the agent-structure debate in the discipline of International Relations (IR). Although the essence of the debate is whether structures or agents should be given priority in explaining/understanding social events and phenomena, the nature of the relationship between the structure and the agents makes the debate more complex. The agent-structure debate also has a political implication, as the conclusion of the debate with absolute certainty would mean the end of philosophy and social sciences. Although Kenneth Waltz and Neo-realism first come to mind when the agent-structure debate in IR is mentioned, Alexander Wendt's work titled *The Agent-Structure Problem in International Relations Theory* (1987), which is within the scope of the debate, corresponds to a turning point in IR. In his study, Wendt discussed voluntarist and structuralist approaches to the agent-structure debate and described his own attitude as structurationist. Today, an important positioning regarding the agent-structure debate is the philosophy of science called Critical Realism and the Transformational Model of Social Action put forward by this positioning. Based on all these points, the study consists of two parts. In the first part of the study, the history of the agent-structure debate in IR is discussed from the epistemological-methodological and ontological framework, respectively. In the second part, the philosophy of science called Critical Realism, pioneered by Roy Bhaskar, is focused on. Finally, in the conclusion of the study, the current importance of the agent-structure debate and the meta-theoretical expansion that Critical Realism offers in this regard to IR are examined.

Keywords: Agent-Structure Debate, Alexander Wendt, Roy Bhaskar, Critical Realism, Transformational Model of Social Action.

* **Corresponding Author/Sorumlu Yazar,** Dr. Öğr. Üyesi/Asst. Prof., Selçuk Üniversitesi, Konya, Türkiye/ Selçuk University, Konya, Türkiye, yasinavci@selcuk.edu.tr

** Arş. Gör./Res. Asist., İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye/ İstanbul University, İstanbul, Türkiye, hakanmorcicek@istanbul.edu.tr

Makale Gönderim ve Kabul Tarihleri/ Article Submission and Acceptance Dates: 15.04.2024-21.05.2024

Citation/Atf: Avcı, Y., Morçicek, H. (2024). Uluslararası ilişkilerde yapı-yapan tartışması ve eleştirel gerçekçilik. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 54, 102-122. <https://doi.org/10.52642/susbed.1468327>

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License

1. Giriş

Karl Marx'ın *Louis Bonaparte'in On Sekiz Brumaire*'inde belirttiğine göre insanlar tarihlerini kendileri yaparlar, ama serbestçe kendilerinin seçtikleri parçaları bir araya getirerek değil, dolaysızca önlerinde buldukları, geçmişten devreden verili koşullarda yaparlar. Dolayısıyla geçmiş kuşakların oluşturduğu gelenek, yaşayanların beyinlerine bir kâbus gibi çöker (Marx, 2016). Bu ünlü tespit uzun felsefe tarihinin belki de en kadim ve soyut-somut, özne-nesne, iradecilik-yapısalcılık ya da özgürlük-zorunluluk gibi farklı isimlerle anılan tartışmasına dair Marx'ın konumlanmasını göstermektedir. Nitekim Marx'ın tespitinden ortaya çıkan ilk sonuç toplumsal insanın tarihi mutlak iradesiyle şekillendirmesini engellemeye çalışan birtakım yapısal-zorlayıcı-kısıtlayıcı koşulların bulunduğu (Feenberg, 1986). İkinci sonuca göre ise eğer bu yapısal zorlayıcı koşullar bugünün insanının karşısında bulunduğu ve ona geçmişten tevarüs eden koşullar ise bunlar da geçmişteki toplumsal insanın bugün artık yapılaşmış etkinliğinin ürünüdür. Ölüler dirilere yapışıktır ve geçmişin varisleri olarak insanlar, tarihin devam etmesi için kendi türlerinin geçmişten gelen hayaletlerini dikkate almak zorundadır (Soyer, 2020). David Dessler' göre de Marx'ın bu tespiti artık yaygın haliyle yapı-yapan sorunu (*agent-structure problem*) olarak anılan meseleye dair karşılanması gereken iki talebin zorluğunu içermektedir. Birincisi sosyal bilimsel araştırmada yapanların öneminin kabul edilmesi ve hesaba katılmasıdır. İkincisi ise eylemlerin koşulları olan yapısal faktörlerin dikkate alınması ve hesaba katılmasıdır (Dessler, 1989).

Ancak bunun yöntemi o kadar da açık olmadığı için yapı-yapan, bir meseleden ziyade bir sorun olarak değerlendirilmektedir. Nitekim Roxanne Lynn Doty yapı-yapan meselesinin daha karmaşık olduğunu, yapı ve yapanın birbirine karmaşık bir şekilde bağlı olmasından dolayı yapı-yapan sorununun bunlar arasındaki ayrımın nasıl yapılacağı ile alakalı olduğunu belirtmiştir. Hatta Doty, yapı-yapan sorunu bir açmaz halini aldığı için sorunu betimlerken, görünüşte çözülemez bir mantıksal zorluğa işaret eden ve Yunanca "geçilemez yol" anlamına gelen *aporia* kavramına başvurmuştur (Doty, 1997). İronik bir şekilde Marx'ın vurgulanan bu ünlü tespiti kendisinin ve öğretisinin uzun süre bilinçli olarak dışlandığı Uluslararası İlişkiler (UI) disiplininde de yansımaları bulmuştur. Bilindiği üzere UI'de yapı, yapısalcılık ve yapı-yapan gibi konular söz konusu olunca akla ilk olarak Kenneth Waltz'un *Theory of International Politics* (Waltz, 1979) başlıklı eserinde geliştirdiği Neorealizm/Yapısal Realizm gelmektedir. Ancak yapı-yapan meselesi bariz bir biçimde ilk kez Alexander Wendt'in *The Agent-Structure Problem in International Relations Theory* (Wendt, 1987) başlıklı makalesi ile UI'nin gündemine girmiştir (Kolasi, 2018). Wendt, bütün sosyal kuramların aslında yapı-yapan tartışmasına dair bir çözüm/önerme içerdiğini ileri sürmektedir (Wendt, 1987). Hatta Wendt'e göre yapı-yapan meselesine ilişkin bir anlayışa sahip olmadan sosyal bilim icra edilemez (Wendt, 2003). Zira herhangi bir sosyal kuram dünya hakkında ontolojik varsayımda bulunmadan var olamayacağına göre her sosyal kuram yapı-yapan meselesine dair en azından üstü kapalı bir önerme içermektedir (Doty, 1997).

Wendt'e göre yapı-yapan meselesine ilişkin her kuramın bir çözümü varken bu meseleyi bir "sorun" haline getiren durum, yapı ile yapanın varlığını ve aralarındaki ilişkiyi kavramsallaştıracak sarıh bir yöntemin bulunmamasıdır. Yine Wendt'e göre yapı-yapan sorununun kaynağı sosyal yaşama ilişkin iki gerçeklikte bulunur. Birinci gerçeklik, insanların ve kurumlarının maksatlı aktörler olduklarıdır. Bunlar, eylemleri ile içinde buldukları toplumun yeniden üretilmesine ya da dönüştürülmesine neden olmaktadır. İkinci gerçeklik ise toplumun maksatlı aktörler arasındaki etkileşimi yapılandıran sosyal ilişkilerden oluşmasıdır. Wendt bu iki gerçekliği bir arada düşünerek insan yapanların ve sosyal yapıların bir şekilde kuramsal olarak birbirlerine bağlı oldukları sonucuna varmaktadır. Wendt'e göre bu iki gerçeklik nedeniyle yapanın eylemini inceleyen bir analiz, eylemin yer aldığı bir takım sosyal ilişkilerin/yapının en azından zımni bir şekilde anlaşılmasını gerektirmektedir; zira vurgulanan ikinci gerçeklik nedeniyle yapanlar arasındaki etkileşim sosyal ilişkiler tarafından yapılandırılmaktadır. Benzer şekilde, sosyal ilişkileri inceleyen bir analiz de yapanların bir şekilde anlaşılmasını gerektirmektedir; çünkü yapanların sosyal ilişkileri sosyal bağlamı oluşturmaktadır. Kısacası, sosyal bir olgunun açıklanmasında hem yapanların hem de sosyal yapıların anlaşılması elzemdir. Wendt'e göre yapı-yapan sorunu sosyal davranışın açıklanması amacıyla yapı ile yapanın varlığının, diğer bir söylemle bunlar arasındaki ontolojik ve karşılıklı ilişkinin kavramsallaştırılması gerektiğini ifade eden meta-teorik bir zorunluluğu yansıtmaktadır (Wendt, 1987).

Günümüzde ise Eleştirel Gerçekçilik yapı-yapan tartışması özelinde iradecilik, yapısalcılık ve yapılandırmacılıktan farklı bir yol sunmaktadır. İlk olarak belirtmek gerekir ki Eleştirel Gerçekçilik bir UI

teorisi değil bilim felsefesidir. Nitekim Roy Bhaskar'ın öncüllüğünü yaptığı bu bilim felsefesi sosyal bilimlerdeki pozitivizm/post-pozitivizm açmazını aşmaya çalışmaktadır. Ancak Eleştirel Gerçekçiliğin ontolojiyi önceleyen mahiyeti, katmanlaşmış ontoloji kavrayışı, yapı ile yapandan herhangi birine ontolojik öncelik vermektense yapı ile yapının iki ayrı ontolojik düzey olduğunu ileri sürmesi yani yapı ile yapının birbirine indirgenemeyeceğini ortaya koyması ve Dönüşümsel Toplumsal Eylem Modeli (DTEM) Uİ nezdinde de meta-teorik açıklamalar içermektedir. Öyle ki Eleştirel Gerçekçilik bu yönüyle Uİ'deki yapısalcı (uluslararası sistem merkezli), bireyselci (devlet merkezli) ve yapılandırmacı (İnşacılık) yaklaşımlara dönüşümü temel alan içeriğiyle alternatif ve statükocu olmayan bir Uİ bakışı sunmaktadır. Tüm bu noktalardan hareketle çalışma iki bölüme ayrılmıştır. Çalışmanın ilk bölümünde yapı-yapan tartışmasının Uİ nezdindeki tarihi sırasıyla epistemolojik-metodolojik ve ontolojik çerçeveden ele alınmıştır. Bu tarihi yine sırasıyla tartışmanın bilinçsiz-dolaylı ve bilinçli-doğrudan şekilde ele alındığı dönemler olarak nitelendirmek de mümkündür. İkinci bölümde ise Roy Bhaskar'ın öncüllüğünü yaptığı Eleştirel Gerçekçilik adlı bilim felsefesi ve DTEM üzerinde durulmuştur. Nihayet çalışmanın sonuç bölümünde yapı-yapan tartışmasının güncel önemi ve Eleştirel Gerçekçiliğin bu bakımdan Uİ nezdinde sunduğu meta-teorik açıklama irdelenmiştir.

2. Uluslararası İlişkiler Disiplininde Yapı-Yapan Tartışmasının Tarihi

2.1. Epistemolojik ve Metodolojik Açından (Bilinçsizce-Dolaylı Yürütülen) Yapı-Yapan Tartışması

Uİ'de yapı-yapan meselesinin açık bir şekilde tartışılması Wendt ile başlamış olsa da yapı-yapan sorunu disiplinin ilk büyük tartışmasından itibaren farklı şekillerde ve boyutlarda, üstü açık veya kapalı şekilde ele alınmıştır (Wight, 2006). Birinci büyük tartışmada dahi yapı-yapan sorununa ilişkin önermeler görmek mümkündür. Nitekim Realistler ve İdealistler uluslararası sistemin yapısından ziyade insan doğasını ve devleti merkeze almışlar, açıklamalarını yapıdan ziyade yapana dayandırmışlardır (Yalvaç, 2019).¹ Yapı-yapan sorunu ikinci büyük tartışmada analiz düzeyi sorunu kılığında kendisine yer bulmuştur (Wight, 2006). Analiz düzeyi Kenneth Waltz'un *Man, the State and War* (1959) başlıklı eseri ile Uİ'nin gündemine girmiştir. Waltz savaşın nedenlerine ilişkin Uİ'de üç farklı imge olduğunu, savaşın üç farklı analiz düzeyinde izah edilebileceğini göstermiştir. Bu üç düzey/imge insan doğası ile eylemleri, devletlerin yapısı ve uluslararası anarşi yani uluslararası sistemin yapısıdır. Savaş, insanların kötü, bencil ve agresif oldukları önermesi ile insan doğası düzeyinden açıklanabileceği gibi demokratik olmayan devletlerin savaşa meyilli oldukları önermesi ile devletlerin yapısı düzeyinden de açıklanabilmektedir. Waltz bu iki düzeyin savaşın sebeplerini anlamada işe yarar olduklarını ancak savaşın esas sebebinin uluslararası sistemin yapısından yani anarşiden kaynaklandığını öne sürer. Kendi çıkarları peşinde koşan devletlerin, güvenlikleri konusunda sırtlarını dayayabileceği kendilerinden üstün bir aktörün veya kurumun olmadığı bir dünyada savaş ihtimali süreklilik arz eder. Savaşları engelleyebilecek bir mekanizma olmadığı için savaşlar vardır (Waltz, 2001).

David Singer, Uİ'de yapı-yapan sorununu analiz düzeyi temelinde sistematik bir şekilde ele alan ilk isimdir. Singer devlet eylemlerinin nedensel yasalarının farklı düzeylerde bulunabileceğini göstererek analiz düzeyi sorununu incelemiştir (Yalvaç, 2012). *The Level-of-Analysis Problem in International Relations* (1961) başlıklı makalesinde sosyal bilimlerde gözlemcinin parçalara ya da bütüne, bileşenlere ya da sisteme odaklanmayı seçebileceğini söyler. Singer çalışmasında Uİ'de yaygın olarak kullanılan iki analiz düzeyi olan uluslararası sistem ile ulusal alt sistemleri inceler. Uluslararası sistem düzeyi, sistem içerisindeki ve çevresindeki tüm etkileşimleri dâhil ettiği için en kapsayıcı düzeydir. Kapsayıcı olması bu düzeyin avantajı iken ayrıntı eksikliği dezavantajıdır. Bu düzey iki farklı zorluk yaratmaktadır. Birincisi, araştırmacıyı sistemin devletler üzerindeki tesirini abartmaya ve devletlerin sistem üzerindeki tesirini küçümsemeye itmesidir. İkincisi, bileşenden ziyade sisteme odaklanıldığı için bileşenlerin yani devletlerin dış politika eylemlerindeki farklılıkları görmezden gelmeye neden olmasıdır. Uluslararası sistem merkezli yaklaşımlar

¹ Örnek vermek gerekirse, klasik realist olarak değerlendirilen Hans Morgenthau dış politika analizlerinde insan doğası ve rasyonel devlet adamı gibi varsayımlar kullanmıştır. Çatışma, statükoculuk ve emperyalizm gibi olguları uluslararası sistemin yapısının sonuçları olarak değil de devletlerin dış politika sonuçları olarak ele almıştır (Arı, 2013). Bazı klasik realistler insan doğası ile devleti özdeş kılmış ve bu yüzden de "biyolojik realist" olarak adlandırılmışlardır. Bu tanımlama onların olguları açıklama konusunda insan doğasına verdikleri önemi göstermektedir (Ateş, 2013).

bu ikinci zorluk nedeniyle devletleri *billiard ball* (bیلardo topu) ya da *black box* (kara kutu) olarak görme eğilimindedir. Devletler homojen bir görünüm kazanır ve aralarındaki benzerlik abartılır. İkinci düzey uluslararası ilişkilerin temel yapısı olan ulus devlettir. Bu düzeyin avantajı devletlerarasındaki farklılaşmaya ve ayrıntıya olanak tanımasıdır. Devlet düzeyi, devletlerin homojen görülmesinden uzaklaşma şansı vermektedir; ancak devletlerarasındaki farklılıkların da abartılması ihtimaline kapı aralamaktadır (Singer, 1961a).

İkinci Büyük Tartışmada yapı-yapan sorunu metodolojik açıdan ele alınmış ve sorun UI'ye dair açıklamada birimlere mi yoksa uluslararası sisteme mi başvurulması gerektiği ile ilgili görülmüştür (Kolasi, 2016). Waltz ile Singer'da görüldüğü üzere ve Davranışsalcılığın da etkisiyle uluslararası sistem analizlerde yer kaplamaya başlamıştır (Little, 2016). Waltz *Man, the State and War*'da (1959) başladığı sistemik teori girişimini *Theory of International Politics*'te (1979) devam ettirir ve insan doğası ile devletin iç yapısına odaklanan Klasik Realizmi bilimsel hale getirmek ister² (Yalvaç, 2019). Waltz'un gayesi farklı ideolojilere ve siyasi sistemlere sahipken devletlerin neden benzer davranışlar sergilediklerini açıklamaktır (Arı, 2013). Waltz'a göre uluslararası sonuçların nedenlerini birey ya da devlet düzeyinden açıklayan teoriler indirgemeci; uluslararası sistem düzeyinden açıklayanlar ise sistemiktir. Lenin ve Hobson'un emperyalizm teorileri gibi indirgemeci olanlar bütünü, parçaların özellikleri ve parçalar arasındaki etkileşim ile açıklamaya çalışır. Çünkü bu teoriler bir devletin uluslararası politikada emperyal politika izlemesini ilgili devletin kapitalist ekonomik sisteme sahip olması ile açıklarlar. Waltz bu durumda kapitalizm öncesi dönemdeki emperyal politikaların açıklanamadığını ve bu yüzden dış koşulların açıklamaya dâhil edilmesi gerektiğini ileri sürer. Zira Waltz'a göre devletlerin iç yapısına bakarak devlet düzeyindeki değişimlere rağmen varlığını sürdürerek tekrarlanan olaylar açıklanamaz. Oysa uluslararası politikada aktörlere ilişkin olmayan ve sistem düzeyinde bulunan sebepler vardır (Waltz, 1979).

Waltz sistemik kuramını Rosecrance, Kaplan ve McClelland'ın teorilerinden ayırır. Bu teoriler uluslararası sistemin yapısını birimlerin etkileşimleriyle açıkladığı için indirgemecidir. Waltz ise sistemi tanımlarken uluslararası sistemin yapısı ile etkileşim içindeki birimler (devletler) arasında ontolojik bir ayırım yapar (Yalvaç, 2010). Waltz'a göre yapı tanımlanırken birimlerin özellikleri ve birimler arasındaki etkileşim hariç tutulmalıdır; aksi takdirde yapı ile birim düzeyindeki etkenler ayrılamaz ve bu indirgemeciliğe neden olur (Waltz, 1979). Waltz'a göre sistem, yapı ve etkileşim içinde olan aktörlerden (yapan) oluşur. Yapı, sistemin bir bütün olarak ele alınmasını sağlayan bileşendir (Waltz, 1979). Waltz'da yapı, sistemdeki birimlerin düzenlenmesi, konumlandırılması, organizasyonu veya durumu anlamına gelir (Dessler, 1989). Waltz yapıyı teorik bir kavrayış olarak görür ve teorik kavrayışların keşfedilemeyeceğini ancak icat edilebileceğini söyler. Yapanların bir arada var olması ve kendi çıkarlarına odaklanarak eylemesi ile yapı ortaya çıkar ve ortaya çıktıktan sonra yapanların kontrol edemeyeceği bir kuvvet haline gelir (Waltz, 1979). Waltz uluslararası sistemi ekonomik piyasalara benzetir (Dessler, 1989). Ekonomik piyasalar da tıpkı uluslararası sistemler gibi bireycidir ve kendiliğinden oluşur. Devlet ve firmalar kendilerini kısıtlayacak bir yapıyı istemeseler dahi kendi türdeşleriyle bir arada var olmalarından ve eylemelerinden dolayı yapı oluşur. Her iki sistemde de *self-help* (kendine yardım) ilkesi geçerlidir. Her iki sistemin elemanları da *survival* (hayatta kalmaya/batmamaya) çalışır (Waltz, 1979).

Waltz yapıyı tanımlarken yapanların birbirleriyle nasıl etkileştiklerinden ziyade birbirlerine göre nasıl konumlandıklarını dikkate alır; çünkü etkileşim birim düzeyinde bulunmaktadır. Bu yüzden, Waltz yapıyı tanımlarken sistem düzeyinde bulunan yapanların düzenlenme biçimini/ilkesini referans alır. Yapanların/birimlerin düzenlenme biçimi Waltz'un yapıyı tanımlarken kullandığı üç unsurdan ilkidir. Buna göre, uluslararası sistemde yer alan birimlerin düzenlenme biçimi anarşidir. İkinci unsur olan birimlerin (devletlerin) karakterine göre ise anarşik uluslararası sistemin yapanları şeklen de olsa birbirlerine eşittir ve benzer işlevleri icra ederler. Birimler arasında işlevsel farklılaşma söz konusu değildir; bu yüzden Waltz ikinci unsurun uluslararası siyasi yapı söz konusu olduğunda geçersiz hale geldiğini söyler. Üçüncü unsur kabiliyetlerin (güç) dağılımıdır (distribution of capabilities) (Waltz, 1979). Böylece, Waltz uluslararası sistemleri yapılarına yani anarşi ve kabiliyet dağılımına göre karşılaştırır (Dessler, 1989). Waltz yapıyı sınırlandırıcı ve özendirici şartlar demeti olarak görür. Yapı nedeniyle yapanların eylemleri amaçlanmamış sonuçlara evrilebilir. Ancak yapılar direkt olarak sonuçları oluşturamazlar; zira yapılar yapanların eyleme

² Nitekim Waltz bahsi geçen iki eserin nihayetinde Neorealizmin/Yapısal Realizmin temellerini atmıştır.

yeteneğine sahip değildir. Yapının, yapanların eylemlerini etkilemesi iki şekilde mümkündür. Bunlar yapanların sosyalleşmesi ve kendi aralarındaki rekabettir. Uluslararası politika gibi rekabetçi sistemlerde en başarılı olarak görülen aktörün eylemleri diğerleri tarafından taklit edilmeye çalışılır; aksi takdirde en başarılı olanın yolunun takip etmeyen aktörler yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalabilir (Waltz, 1979).

Waltz'un eleştirildiği noktalardan biri devlet ve yapı algısıdır. Richard Ashley'e göre Neorealizm devlet merkezli bir kuramdır. Devlet; varlığı, sınırları ve çıkarları verili olan ve sorunsuz bir bütün olarak ele alınır. Ashley devlete yönelik bu varsayımların eleştiriden ve yanlışlamadan muaf tutulduğunu söyler. Dünya-Sistemi Kuramı gibi yapısal teorilerde yapı yapanlardan bağımsız olarak tanımlanır. Ancak Neorealizmde yapanlar yani devletler ontolojik olarak yapıdan önce var olduğu ve yapı yapanların bir arada eylemesi sonucu ortaya çıktığı için yapıyı tanımlamak olanaksızdır. Bu yüzden, Ashley Neorealizmin yapısalcı değil bireyci olduğunu belirtir (Ashley, 1984). Waltz'a yöneltilen diğer bir eleştiri devlet eylemlerinin ve özelliklerinin oluşumunda yapıya baskın bir rol atfetmesidir. Uluslararası sistemin anarşik olan yapısı kolayca değişmeyeceği için Waltz'un yapıya verdiği determinist rol uluslararası politikanın bir nevi değişime kapalı olduğu anlamına gelir (Yalvaç, 2010). Robert Cox'a göre Waltz'un dünyayı değişime kapalı görmesi mevcut düzene ilişkin eşitsizlikleri meşru kılmaktadır. Bu durum Neorealizmi problem çözücü bir kuram haline getirmektedir (Cox, 1986). John Gerard Ruggie, Neorealizmdeki yapı kavramından dolayı kuramın orta çağ sisteminden modern sisteme geçiş gibi dünya siyasetindeki önemli değişimleri açıklayamadığını öne sürer. Ruggie'ye göre orta çağ sisteminden modern sisteme geçiş birimlerin birbirlerinden ayrıldıkları ilkeler çerçevesinde anlaşılabilir; ancak Neorealizm birimlerin nitelikleri ve birbirlerinden farklılaşmalarını yapısal teoriden dışladığı için bahsi geçen dünya politikasındaki değişimi açıklayamaz (Keohane, 1986).

2.2. Ontolojik Açıdan (Bilinçli-Doğrudan Yürütülen) Yapı-Yapan Tartışması

Yapı-yapan sorunu özünde ontolojik olsa da (Küçük, 2009) Wendt öncesi dönemde epistemolojik ve metodolojik olarak ele alınmıştır (Wight, 2006). Wendt yapı-yapan sorununun ontolojik iki sorudan oluştuğunu belirtir. Birincisi yapı ve yapanların doğası, ikincisi bunlar aralarındaki ilişkidir. Wendt'e göre yapıya ontolojik öncelik verildiğinde yapısalcı çözüm; yapana ontolojik öncelik verildiğindeyse bireyselci çözüm sunulur. Yapı ve yapana indirgenemez yani eşit ontolojik statü verildiğinde ise yapılandırmacı çözüm sunulur (Wendt, 1987). Yapı-yapan sorununa ilişkin epistemolojik ve metodolojik meseleler ise ontolojik olan sorunun nasıl çözüldüğüne bağlıdır (Wight, 2003). Wendt, Neorealizm ve Dünya-Sistemi Kuramının yapanların ve yapının özelliklerini kullandıklarını; ancak bunların varlıklarını ve aralarındaki ilişkiyi kavramsallaştırmadıklarını söyler. Neorealizmin karşı çıktığı indirgemecilik devlet eylemlerinin devlet seviyesindeki özelliklerle açıklanmasıdır. Wendt bu indirgemecilik türünün açıklamacı indirgemecilik olduğunu ve Neorealizmin bundan kaçınmayı başarsa da yapı tanımından dolayı ontolojik indirgemecilikten kaçınmadığını belirtir. Neorealizmde yapı, devlet yapanları yaratamaz; zira yapı, yapanların niteliklerine indirgenmiştir. Yapı sadece yapıdan önce var olan devletlerin eylemlerini kısıtlayabilir. Bu yüzden Neorealizm yapıyı merkezlidir ve bireyselci bir ontoloji kullanmaktadır. Neorealizm uluslararası sistem yapısını kapasitelerin dağılımı açısından tanımladığı için yapının açıklayıcı rolünü daha önceden var olan devletlerin seçeneklerini kısıtlama anlamında bireyci tanımlar çerçevesinde anlar (Wendt, 1987).

David Dessler da Waltz'un yapının açıklamasında bireysel birimlere ontolojik öncelik verdiğini belirterek Neorealizmin bireyselci/indirgemeci olduğunu öne sürer (Dessler, 1989). Dünya-Sistemi Kuramı ise yapıyı devletlerin temelini atan ve onları oluşturan kapitalist dünya ekonomisinin asli düzenleyici prensipleri bakımından tanımlar. Böylece, yapının açıklayıcı rolünü yapısalcı bir çerçevede ele alarak yapıyı devlet yapanları yaratan şeklinde anlar (Wendt, 1987). Dünya-Sistemi Kuramında bütünü (yapının) parçalar (yapanlar) karşısında ontolojik önceliği olduğu için kuram bütüncül bir ontoloji kullanır (Yalvaç, 2019). Neorealizmde yapanlar öncül birimken Dünya-Sistemi Kuramında yapı öncül birimdir. Sınıf ve devlet gibi yapanlar, yapıya indirgenir ve yapının etkileri olarak görülür. Wendt, bu iki kuramın sundukları çözümün bir noktada birbirine benzediğini ve ortak bir zayıflık içerdiğini iddia eder. Aralarındaki benzerlik yapı ya da yapandan birini öncül birim haline getirmek ve diğer birimi öncül birime indirgemektir. Neorealizmde yapı öncül birim haline getirilir ve yapı yapana (devlete) indirgenirken, Dünya-Sistemi

Kuramında yapı öncül birim haline getirilir ve yapan (devlet ve sınıf) yapıya indirgenir. Ancak öncül haline getirilen birimlerin özelliklerinin açıklanmasından engellenmesinden dolayı kuramların bunlar hakkındaki varsayımları yetersiz hale gelir. Nitekim Neorealizmin öncül birimi devlet iken devlet hakkında bir kuramı yoktur. Bu durum Neorealizmin yapı-yapan sorununa sunduğu bireyselci çözümün en büyük zayıflığıdır (Wendt, 1987).

Waltz'a göre bir piyasa teorisinin firmaların özellikleriyle ilgilenmemesi gibi uluslararası politika teorisi de devletlerin özellikleriyle ilgilenmez; zira sistemik yaklaşım devlet düzeyindeki faktörleri içermez (Waltz, 1996). Oysa Wendt'e göre sistemik bir kuram geliştirmek için bir devlet modeli/kuramı gereklidir. Benzer şekilde Wendt, Dünya-Sistemi Kuramında yapanların yapıya indirgenmesi ve yapının yapanlardan analitik olarak ayrı tutulması nedeniyle yapının somutlaştırıldığını ve temel özelliklerinin açıklanamadığını belirtir. Özetle Wendt, Neorealizmin bireyselci, Dünya-Sistemi Kuramının ise yapısalcı çözümünün yetersiz kaldığını; Anthony Giddens'in yapılandırma kuramının bu yetersizlikleri aşabileceğini iddia eder. Ayrıca, Wendt analizini, yapılandırmacı olarak gördüğü ve bilimsel gerçekçiliği baskın olan Roy Bhaskar'ın çalışmalarına dayandırır. Giddens'in "kurallar ve kaynaklar" şeklinde tanımladığı yapı kavramını iradeciliğe kayma ihtimali sebebiyle tercih etmeyen Wendt, Bhaskar'ın "gerçek, fakat gözlemlenemeyen bir iç ilişki seti" olarak yapı kavramını benimser. Yapılandırma kuramı bireyselci ve yapısalcı yaklaşımların yaptığı gibi bir birimi öncül hale getirip indirgemecilik yapmak yerine, yapı ve yapanın birbirini karşılıklı oluşturduğu ilişkiyel bir çözüm getirir. Yapılanma kuramına göre sosyal yapılar insan eylemleri sonucu oluşur; aynı zamanda insan eylemleri de indirgenemeyen bir sosyal yapı içerisinde oluşur veya bu eylemlere indirgenemeyen bir sosyal yapı tarafından aracılık edilir. Böylece yapı ve yapan ontolojik olarak birbirine bağımlı olacak şekilde kavramsallaştırılır (Wendt, 1987).

Yapılandırma kuramcıları, yapısalcılara benzer şekilde, yapıyı birbirleriyle içsel olarak ilişki içinde olan yapanları ve yapanların davranışlarını mümkün kılma şeklinde yaratıcı manada ele alır. Bireyselci yaklaşımın aksine, yapılanma kuramcıları sosyal yapıları yaratıcı ve indirgenemeyen olarak görür. Felsefi kökleri bilimsel gerçekçilikte bulunan yapılanma kuramı, sosyal yapılar olası olarak gözlemlenemese dahi gözlemlenebilir etkileri olduğu için bunların gerçekliğini ve açıklayıcı önemini kabul eder. Yapılanma kuramı, yapının somutlaştırılması sorununu engellemek için yapıları analitik olarak yapanlardan ayrı tutmaz; ancak yapısalcılığa benzer şekilde yaratıcı yapı (yapanları yaratan) ve yapı-yapan arasındaki ilişkiyi korumaya çalışır. Yapılanma yaklaşımının yapı anlayışı sosyal yapıların, bu yapılar tarafından yapılandırılan eylemlerden bağımsız olarak var olamayacağı ve ontolojik olarak birimlerinden ayrılamayacağını benimsemesiyle yapısalcı yaklaşımdan ayrılır (Wendt, 1987). Neorealizmin açıklama konusunda sıkıntı çekmesi alternatif görüşlere ve pozitivizm eleştirisine zemin hazırlamıştır. Bu dönemde uluslararası olguların açıklanmasında inanç, düşünce, fikir ve kimlik gibi sosyal unsurların önemli olduğunu iddia eden post-pozitivist yaklaşımların yükselişine şahit olunmuştur (Kolasi, 2016). Wendt, böyle bir dönemde *Social Theory of International Politics* (1999) başlıklı eserini yayınlamıştır. Wendt bu eserinde, Waltz'a benzer şekilde analiz birimi devlet, analiz düzeyi uluslararası sistem olan bir devletler sistemi teorisi geliştirmeye çalışır; ancak Waltz'un yapı tanımında gördüğü sorunları yapılanma kuramı, Eleştirel Gerçekçilik ve İnşacılık ile kapatmaya çalışır (Yalvaç, 2012).

Wendt'in Neorealist kuramda gördüğü sorunların başında materyalist ve bireyci ontoloji ile etkileşimlerin ihmal edilmesi yer almaktadır. Wendt bu sorunların çözülmesi için üç hamlesi olduğunu belirtir. İlk hamle uluslararası sistemin doğasıyla ilgilidir. Waltz'a göre uluslararası sistem maddi bir olguyken Wendt sosyal olduğunu söyler. Waltz yapıyı maddi kapasitelerin dağılımı olarak görürken Wendt'e göre yapı bilgi dağılımı ya da düşüncelerdir. Wendt maddi güç ve çıkar gibi materyal unsurları küçümsemez ancak onların anlamlarının sosyal yapılara bağlı olduğunu belirtir. Böylece, Waltz materyalist bir ontoloji benimserken Wendt öznelarası idealist/düşünsel bir ontoloji benimser. Wendt'in ikinci hamlesi devletlerin kimlik ve çıkarları ile uluslararası sistem arasındaki ilişkiyle alakalıdır. Waltz devlet eylemlerinin uluslararası sistem tarafından etkilendiğini söylerken Wendt kimlik ve çıkarların da uluslararası sistem tarafından etkilendiğini ve hatta inşa edildiğini belirtir. Böylece, Waltz bireyci bir ontoloji benimserken Wendt bütüncü ontoloji kullanır. Üçüncü etkileşim meselesidir. Waltz devletlerarası etkileşimi devlet düzeyinde görüp sistemik teorisinden dışlarken Wendt etkileşimin sistemik teori için uygun olduğunu iddia eder (Wendt, 2003). Colin Wight'in belirttiği gibi her kuram bir ontolojiye dayanır.

Wendt bu düşünceye uygun şekilde uluslararası politikaya ilişkin sosyal teorisini ontolojik bir başlangıç noktasına dayandırmaktadır (Wight, 2006). Bu ontolojik başlangıç noktası yapı ve yapanların birbirlerine bağlı olduğu düşüncesine dayanan yapılandırma kuramıdır (Lipovac & Stanković, 2019).

Wendt'in yapı-yapan sorununa yaklaşımını İnşacılığın iki prensibi yönlendirmektedir: Maddi yapılar kadar düşünsel yapılar da önemlidir (Reus-Smit, 2014) ve düşünsel yapılar yapanların kimlik ve çıkarlarını inşa etmektedir (Wendt, 2003). Wendt materyalist ve bireyci yaklaşımların yetersizliklerinden dolayı post-pozitivistlerin idealist ve bütüncül olan ontolojisi ile pozitivistlerin ampirist epistemolojisini sentezler (Wendt, 2003). İnşacı yaklaşım paylaşılan düşünce, inanç ve değerlerin yapısal faktörler olduğunu ve bunların devlet eylemlerini şekillendirdiğini düşünmektedir³ (Reus-Smit, 2014). Wendt'e göre Uİ teorileri yapının doğasına ve yapan ile yapı arasındaki ilişkiye yaklaşımlarına göre iki çift halinde kategorize olmaktadır: Materyalizm ile idealizm ve bireycilik ile bütüncülük/yapısalcılık. Materyalistler toplumsal hayatı maddi güçler üzerinden açıklamaya çalışırken idealistler maddi olmayan düşünce, norm ve bilgi dağılımı gibi güçler üzerinden durarak maddi güçlerin sosyal güçler ile anlamlı hale geldiğini söylerler. Bireycilik ile bütüncülük ise yapının ontolojisi ve açıklayıcı rolünün gücü konusunda anlaşmazlığa düşerler. Bireycilik sosyal açıklamaların bireylerin özelliklerine ve etkileşimlerine indirgenebildiğine, bütüncülük ise sosyal yapıların etkilerinin yapanların kurucu ve nedensel manada inşasını içerdiğine inanır. Bütüncülük yapanların kimlik ve çıkar gibi niteliklerinin sosyal yapılar tarafından inşa edildiğine, bireycilik ise yapının yapanları üzerindeki davranışsal etkilerine odaklanır. Dolayısıyla bütüncülük aktörlerin kimlik ve çıkarlarını inşa sürecinde oluşmuş olarak görürken bireycilik kimlik ve çıkarlara verili muamelesi yapar (Wendt, 2003).

Bu durumda klasik Realizm devlet çıkarının oluşumunda insan doğasına ve maddi yeteneklere odaklanması nedeniyle materyalist ve bireycidir. Neorealizm, mikro-ekonomik analojiye dayandığı ve yapının açıklayıcı rolünü yapının kısıtlaması manasında ele aldığı sürece bireycidir. Yine Neorealizm yapıyı maddi kapasitelerin dağılımı ile tanımladığı için materyalisttir. Neoliberalizm kurumsal üstyapıya verdiği önem ve özerlik nedeniyle idealisttir. Liberaller ise yapının ontolojisine ilişkin sosyal görüşlere sahip olduğunu ve devletlerin kimlik ile çıkarlarının iç politika tarafından şekillendiğini öne sürdükleri için bireycidirler. Dünya-Sistemi Kuramı ve Neo-Gramsciyan Yaklaşım maddi yapıların devlet yapanların özelliklerini inşa ettiğini benimsediği için materyalist ve bütüncü yaklaşımlardır. İngiliz Okulu, Dünya Toplumu, Postmodern Teori ve Feminist Teori ise maddi unsurlardan ziyade ortak bilgiye ve yapının yapanların sadece eylemlerini değil kimlik ve çıkarlarını da oluşturduğuna inandıkları için idealist ve bütüncül teorilerdir. Wendt kendi kuramını da dâhil ettiği son grup içerisinde yer alanları Konstrüktivist/İnşacı olarak nitelendirir. Wendt'in yaklaşımını ayıran husus kimlik ve çıkarlara verili muamelesi yapmayı onların inşa süreci sonucunda oluştuğunu ortaya koymasıdır. Wendt bireycilik-bütüncülük ayrımında ise farklı bir yol seçerek yapılanma teorisi ile sembolik etkileşimciliği sentezlemektedir. Wendt seçtiği yolu geliştirmek için makro ve mikro yapı olmak üzere iki düzey arasında, nedensel ve kurucu etki olmak üzere iki etki arasında ve yapanların davranışları ve nitelikleri olmak üzere ikisi arasında ayırım yapmaktadır (Wendt, 2003).

Wendt ilk ayırım olan düzey ayrımında üç analiz düzeyi sunar: birey düzeyi, mikro-yapı ve makro-yapı (Wendt, 2003). İkinci ayırım olan etki ayrımında ise nedensel etkide A durumu, A'dan bağımsız ve önce var olan B durumunun bir sonucu olarak açıklanır. Nedensel etkide etkileşim söz konusudur. Etkileşim vasıtasıyla A, B'nin sonucu haline gelir. Kurucu etkide ise A durumu, B durumu ile olan ilişkisine bakılarak açıklanır.⁴ Wendt'in üçüncü ayırımı yapanların davranışları ve nitelikleriyle ilgiliydi. Rasyonalistler yapanların kimlik ve çıkarlarının inşa sürecinde oluşmadığını ve verili olduğunu düşündükleri için yapının yapanların

³ Wendt erken dönem çalışmasında yapının "gerçek, fakat gözlemlenemeyen bir iç ilişki seti" şeklindeki Bhaskar'cı tanımını benimsemiştir (Wendt, 1987). Ancak *Constructing International Politics* başlıklı eserinde ise yapıların "paylaşılan bilgi, maddi kaynaklar ve pratikler" şeklinde üç unsura sahip olduğunu dile getirmiştir (Wendt, 1995). Wendt ilerleyen dönemde ise yapının "maddi şartlar, çıkarlar ve düşünceler" olmak üzere üç unsur içerdiğini belirtir (Wendt, 2003).

⁴ Wendt bu iki etki arasındaki farkı kölelik örneği üzerinden açıklar. Bu örneğe göre kölelik veya sahiplik nedensel etki ile açıklanamaz; zira kölenin sahip nedeniyle var olduğunu veya tam tersine sahibin köle nedeniyle var olduğunu nedensel etki bağlamında söyleyebilmek için köle veya sahipten birisinin diğerinden önce ve ondan bağımsız şekilde var olması gerekir. Ancak sahip olmadan köle yoktur; köle olmadan sahip yoktur. Duruma kurucu etki bağlamında bakıldığında kölelik veya sahiplik bunlar arasındaki ilişkinin yapısı ile açıklanır. Kölelik ve sahiplik arasında olduğu gibi kurucu etkide karşılıklı teşkil etme durumu söz konusudur (Wendt, 2003).

davranış ve eylemleri üzerindeki nedensel etkilerine odaklanırken inşacılar yapının yapanların kimlik ve çıkarları (nitelikleri) üzerindeki kurucu etkilerine odaklanıp onların inşa sürecinde ortaya çıktığını göstermeye çalışır (Wendt, 2003). Wendt bu şekilde yapı-yapan sorununu Uİ'nin gündemine taşımış ve bu konuyu sosyal kuramdaki gelişmeler ışığında tartışmıştır. Ayrıca, disiplinin pozitivist hegemonya ile bilimsel olmamakla atfedilen post-pozitivist gelenek arasında sıkıştığı bir dönemde (Wendt, 1987) epistemolojiden ziyade ontolojiyi öne çıkaran Eleştirel Gerçekçiliği disipline taşımıştır (Kolasi, 2016). Wendt'in yapı-yapan meselesine yaptığı en önemli katkılardan biri yapanların ve yapıların karşılıklı oluşumu tezini Uİ'ye gündemine sokmasıdır. Dolayısıyla, Wendt yapının ve yapının ontolojik olarak eşit bir statüye sahip olduğunu savunur. Onun yapılandırmacı yaklaşımı hem indirgemeciliğin hem de yapısalcılığın zayıflıklarından kaçınır (Lipovac & Stanković, 2019).

Wendt'in eleştirildiği noktalardan biri, birbiriyle çelişen görüşleri savunmasıdır. Wendt sosyal gerçekliği "baştan aşağı fikirler" olarak tanımlasa da fikirlerin maddi bir gerçekliğe bağlı olduğunu söyleyerek önceliği maddi kaynaklara aktarır. Başka bir yerde ise fikirlerin maddi sebepleri teşkil ettiğini belirterek önceliği fikirlere kaydırır. Bir diğer eleştiri Wendt'in Waltz'u indirgemecilik ile eleştirmesine rağmen kendisinin benzer bir indirgemeciliğe düşmesidir. Waltz, devlet eylemlerinin açıklanmasında maddi kaynak dağılımı olarak gördüğü yapıyı öne çıkarırken, Wendt düşüncelerin dağılımı olarak gördüğü yapıyı öne çıkarır. Bu sebeple Wendt'in Waltz'la benzer bir indirgemeciliğe düştüğü öne sürülmüştür (Yalvaç, 2010). Ayrıca, Wendt'e göre pratikler, yapıların varlığını sürdürmesinde bir şart olduğu için nihai aşamada yapı "bireysel etkileşime" ve "özneler arası bir ontolojiye indirgenir" (Yalvaç, 2012). Bir diğer eleştiri sahibi Jack Synder'a göre, Wendt anarşi gibi olguların toplumsal olarak inşa edildiğini ve maksatlı insan aktörler arasında paylaşılan düşüncelerin değişmesi sonucu anarşinin de değişebileceğini düşünmesi yapısalcılığının indirgemeciliğe kayması tehlikesini barındırmaktadır (Kolasi, 2016). Wendt'in eleştirildiği noktalardan biri Eleştirel Gerçekçiliği kullanım şeklidir. Eleştirel Gerçekçilik pozitivism ile çelişse dahi Wendt'in kendisini pozitivist ilan etmesi ve kuramında Eleştirel Gerçekçiliği kullanması sorunlu olarak görülmüştür. Wendt pozitivist tutumunu bir *via media* (orta yol) olarak sunsa da Eleştirel Gerçekçilik pozitivism ve post-pozitivism arasındaki bir uzlaşma değildir; aksine Eleştirel Gerçekçilik bunlara alternatif oluşturmaktadır (Wight, 2006).

3. Eleştirel Gerçekçilik ve Dönüşümsel Toplumsal Eylem Modeli (DTEM)

Eleştirel Gerçekçilik uzun felsefe tarihinin her döneminde farklı açılardan kendisini göstermiş bir bilim felsefesi olmakla birlikte bu çalışma kapsamındaki güncel hali 19. yüzyılın ikinci yarısında idealizme ve realizme tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu bilim felsefesinin gerçekçiliği insan zihninden bağımsız bir gerçekliğin var olduğunu ve bu gerçekliğin bilinebileceğini ileri sürmesinden kaynaklanmaktadır ve bu haliyle realizme yakınlaşmaktadır. Ancak Eleştirel Gerçekçilik realizmin öne sürdüğü gibi dünyanın insanın duyumsadığı şekliyle var olduğu iddiasını reddederek eleştirel yanını da ortaya koymuştur. En basit haliyle Eleştirel Gerçekçilik eleştirelilik ve gerçekçilik olmak üzere iki kısımdan müteşekkildir. Bunlardan gerçekçiliğin de iki temel kabulü mevcuttur. Eleştirel Gerçekçiliği idealizmden farklılaştırarak onu realizme yakınlaştıran ilk kabule göre insan zihninden ve bilgisinden bağımsız bir gerçeklik mevcuttur. Gerçekçiliğin, Eleştirel Gerçekçiliği post-pozitivizmden farklılaştıran ikinci kabulüne göre ise gerçek dünyanın bilgisi insan tarafından elde edilebilir niteliktedir. Eleştirel Gerçekçiliğin eleştirelilik kısmının da iki temel kabulü mevcuttur. Eleştirel Gerçekçiliği realizmden ve pozitivismden farklılaştıran ilk kabule göre bilgi doğrudan ve sezgisel olmadığı gibi bilinen fenomen ile özdeş de değildir. Bir başka anlatımla şeylerin görünen biçimleri ile özleri arasında bir farklılık mevcuttur ve bilimsel uğraşın temeli de budur. Eleştireliliğin ikinci kabulüne göre bilgi, bilgi edinim süreci, bilgi hakkında yargıda bulunma durumu için eleştirel bir teoriye ihtiyaç vardır (Karcı, 2017).

Dolayısıyla Eleştirel Gerçekçilik Uİ ile ilintili bir teori değil, modern bilim nezdinde yeni arayışların motive ettiği bir bilim felsefesidir. Modern bilimlerin tekeli yapısını besleyen pozitivism bilimi salt gerçekliğe, gerçekliği de ampirik gerçekliğe indirgemıştır. Rönesans ile başlayıp Aydınlanma ile düşünsel zemin kazanan bu yaklaşımda bilimsel bilgiye bütün bir hayatı anlamlandırma görevi verilmiş, bu başarılamayınca da ontoloji dışlanmış, epistemoloji temelli bir ontoloji anlayışı gelişmiştir. Yeni ontoloji ile Nietzsche'nin vurguladığı üzere Tanrı ölmüş, Marx'ın deyişiyle de yıkıcı olan bu yaratıcılık sayesinde insan

dahil tüm doğa güçleri sonsuz bir sömürüye açılmıştır. Bilim felsefesi tartışmalarının epistemoloji düzeyinde yürütüldüğü bu dönemde bilgi hakikatin bir parçası olarak görülmüş, bilime karşı imanı bir inanç geliştirmiştir. Lakatos ve Feyeraband'ın belirttiği gibi orta çağ kiliselerinin dogmalarını andıran, rahipler yerine şimdi bilim insanlarının hâkim sınıfların egemenliğini meşrulaştırmak amacıyla kullandıkları ve bir nevi eski düzenin ters kopyası gibi olan bu inanç bir bilim dini haline gelmiştir. Kendisinden medet umulan haliyle kişilik kazanan bilim bu yolla kendisinin dışladığını iddia ettiği metafizik temelde bir işlev kazanmıştır. Bu mahiyeti sebebiyle özellikle 1960'lı yıllardan itibaren pozitivistlere yönelik yüksek sesli eleştiriler geliştirilmeye başlamıştır. Bu eleştirilerden en sarsıcı olanları Kuhn, Popper, Lakatos ve Feyeraband gibi pozitivistlerin içinden yöneltilirken diğer bir kısım tahripkâr eleştiri ise post-pozitivistlerce ortaya konmuştur. Ancak post-pozitivistizm gerçeğin birebir temsil edilemez olduğu ileri sürülerek *anything goes* yani "her şey mubah" anlayışıyla modern bilimin hakikati denetleme arzusunu hakikati yok etmeye dönüştürmüştür (Sunar, 2007).

Aralarında derin farklılıklar bulunduğu iddialarına rağmen pozitivistler ve post-pozitivistler ontoloji konusunda epistemolojik kaygı taşımaları bakımından ortaklaşmıştır. Buna göre pozitivistler duyumsanamayan ontolojilerin bilinemeyeceğini ileri sürerken, post-pozitivistler ontolojinin bizatihi kendisinin bilinemeyeceğini iddia etmiştir. Ontolojiye dair epistemolojik kaygı ortaklığını her iki bilim felsefesinin sosyal bilim teorisine yaklaşımında da görmek mümkündür. Pozitivistlerde sosyal bilimsel teori ampirik gerçeğe dair düzenliliklerin tesis edildiği bir çerçevede iken, post-pozitivistlerde gerçeğin zihinsel, söylemsel, metinsel ve sosyal pratik tarafından inşası olarak itibar görmüştür. Öz bir şekilde belirtmek gerekirse post-pozitivistizm pozitivistleri eleştirirken öne sürdüğü gibi ontolojinin belirlenmesinde nesnel bir yolun bulunmadığını ortaya koymaya çalışırken ontolojinin gerçekte var olmadığı sonucuna ulaşarak gerçeği ontolojiye hapseden pozitivist mantığı bir nevi tersi yönünde işletmiştir. Bununla birlikte post-pozitivistizm bilme eyleminin *inter-subjektif* yani özneler arası bir süreç olduğu düşüncesinden hareketle bilme eylemini gerçekleştirilmeye çalışan herkesin en nihayetinde kendisine has hakikate ulaştığı sonucuna varmıştır. Post-pozitivistizm için ortaya çıkan sonuç, pozitivistlere karşı başlatmış olduğu saldırıda en önemli silahlarından bir tanesi olan epistemolojik nesnellığe itirazın ontolojik nesnellığın reddine kadar varması ve zihinsel, söylemsel, metinsel ve sosyal pratikler dışında gerçeğin olmadığı iddiasıdır (Kolasi, 2020). Bu bakımdan post-pozitivistizmin -eğer yıkmayı başardığıysa bile- en iyi ihtimalle pozitivistizmin yıkıntıları arasında dolaştığını belirtmek mümkündür.

Dolayısıyla pozitivistizm ontolojiyi ampirist epistemolojiye indirgeyerek onu dışlamış, bu epistemolojide hâkim sınıfların konumunu meşrulaştırarak epistemolojik ontolojiyi kirletmiş, buna karşılık post-pozitivistizm ise ontolojiyi söylemsel, zihinsel ve metinsel inşaya hapsederek onu yok etmiştir (Avcı, 2022, s. 5-6). Daha öz bir şekilde belirtmek gerekirse, pozitivistizm ile post-pozitivistizm farklı yollardan aynı sonuca ulaşarak bilim dünyasında tıkanıklığa sebep olmuştur. Her iki bilim felsefesinin yapı-yapan tartışmasındaki konumu da bu tıkanıklığı doğrulamaktadır. Pozitivistizmin manipüle ettiği makro teoriler toplumsal olguyu açıklamaya çalışırken yapıyı, post-pozitivistizmin yönlendirdiği mikro teoriler ise yapının öncelemiştir. Mezo teoriler ise orta yolu bulmaya çalışarak yapı ile yapının birlikte ele alma gerekliliğini vurgulamıştır. Zira insanın yapılığını dışlayarak yapıya odaklanan pozitivistizm sosyal bilimsel teoride ontolojiyi ampirik alan ile sınırlandırmış ve sınırlandırdığı bu alanda da gerçekte mevcut olmayan bir deterministik mekanizma olduğunu ileri sürmüştür. Post-pozitivistizm ise yapıyı tamamen dışlayarak yargısal göreceliliği savunmuş ve sosyal bilimsel alanın ontolojisini ampirik alanın dışına konumlandırmıştır. Eleştirel Gerçekçilik ise farklı yollarla özde aynı sonuca varan pozitivistizm ile post-pozitivistizmin yaratmış olduğu bu tarz suni dikotomileri aşmaya çalışmaktadır (Yücedağ & Sarsılmaz, 2018). Öyle ki Eleştirel Gerçekçilik zihinsel, söylemsel ve metinsel alan dışında da nesnel bir ontolojinin var olduğunu iddia ederek post-pozitivistizmden, katmanlaşmış ontoloji anlayışıyla gerçeğin ampirik alan dışında da mevcut bulunduğunu vurgulayarak ise pozitivistizmden farklılaşmıştır (Kolasi, 2020).

Bu bakımdan Eleştirel Gerçekçilik pozitivistizm ile post-pozitivistizmin bir sentezi değil alternatif ve farklı bir yol olarak öne çıkmaktadır. Eleştirel Gerçekçiliğin öncülü olan Roy Bhaskar da işe pozitivist bilim felsefesini eleştirerek başlamış ve bu bilim felsefesinin sosyal bilimsel alanı tıpkı doğa bilimlerinin kapalı deney alanları gibi manipüle etmeye çalıştığını belirtmiştir. Üstelik pozitivistizm bu kapalı deney alanı içerisinde diğer bütün değişkenlerin sabit olduğunu kabul ettiği halde ortaya çıkan yasaların evrensel genel-

geçerliğe sahip olduğunu ileri sürmüştür. Aslında ortaya çıkan bu sonuç pozitivist bilim felsefesi kapsamında çalışan bilim insanının ürünüdür. Zira diğer hangi koşulların sabit kabul edilerek deneyin manipüle edileceği bilim insanının tercihine bağlıdır ve tercih edilen sabit koşullar değiştikçe kapalı deney alanının da sonuçları değişecektir. Oysa Bhaskar'a göre sosyal bilimsel alan doğa bilimlerinin alanından farklı olarak açık ve deney ötesi bir mahiyettedir ve burada sosyal ontolojinin sabit kabul edilmesi mümkün olmadığından pozitivist bilim felsefesine yaslanarak bilgi üretmek imkansızdır (Bhaskar, 2018). Çünkü doğa bilimsel alan ile sosyal bilimsel alanın ontolojileri farklıdır. Nitekim doğa bilimsel alandaki ontolojide sabit kabul edilecek koşullar daha açık iken sosyal bilimsel alanın katmanlaşmış ontolojisinde bu koşulların tespiti kolay değildir. Bu noktadan hareketle Bhaskar sosyal bilimsel alanın araştırılması için ortaya koyduğu ve anti-pozitivist olup natüralizmi savunan, Hegel'i eleştirip diyalektiği benimseyen, yokluğun varlığına dayalı bir ontoloji geliştiren Eleştirel Gerçekçiliğin temel ilkelerini birbiriyle bağlantılı olan ontolojik veya transandantal realizm, epistemolojik görecelik ve yargısal rasyonellik olarak sıralamıştır (Bhaskar, 1998).

Ontolojik ya da transandantal realizm düşünce ve varlığın geçişli ile geçişsiz boyutlardaki nesnelere aynı olmadığını ima etmektedir. Bir başka anlatımla ontolojinin insan bilgisinin ürünü olan bir tarafı olduğu gibi (geçişli boyut) insan bilgisinden bağımsız bir yanı da (geçişsiz boyut) bulunmaktadır. Dolayısıyla bu ilke kapsamında iki temel kabul öne çıkmaktadır. Bunlardan ilkinde göre ontolojiye dair bilgi toplumsal olarak üretildiği için tarihsel ve geçicidir, dolayısıyla epistemolojik görecelik kabul edilmelidir. Bir başka anlatımla ontolojiye dair bir bilginin diğerinden daha iyi ya da daha doğru olduğunu yargılama imkânını verecek ve evrensel geçerliliği olan bilimsel bir metodoloji yoktur. İkinci kabule göre ise epistemolojik göreceliğin kabulü ontolojiye dair bir bilgiyi diğerine tercih etmek için hiçbir rasyonel temelin olamayacağını yani her bir bilginin eşit derecede geçerli olduğunu salık veren yargısal göreceliğe yol açmamalı ve bunu reddetmelidir. Dolayısıyla Bhaskar epistemolojik mutlakçılığa ve epistemolojik irrasyonelizme aynı şekilde karşıttır. Çünkü Bhaskar'a göre görececiler yanlış bir şekilde ilk kabulden yargısal göreceliği çıkarırken, anti-görececiler ikinci kabulün geçerli olmadığını ortaya koymak için ilk kabulün reddini benimsemiştir (Bhaskar, 2015). Özetle ontolojik ya da transandantal realizm insan zihinden bağımsız bir ontolojiye atuf yaparken epistemolojik görecelik bu ontolojinin bilgisine ulaşmada evrensel olarak geçerli tek bir yolun bulunmadığı, yargısal rasyonellik ise epistemolojik göreceliğe rağmen ontolojinin bilinebilir olduğu anlamına gelmektedir (Bhaskar, 2012).

Bu noktada Bhaskar'ın epistemolojik görecelik ile aynı anda yargısal rasyonelliği savunması oldukça önemlidir. Çünkü epistemolojik göreceliğin yargısal göreceliği beraberinde getirmesi ontolojiye dair tüm bilginin eşit derecede doğru ve geçerli olduğu sonucunu doğuracaktır. Bu durumda da bilim insanlarının ontolojiye dair herhangi bir bilgiyi herhangi bir rasyonel temelde yanlışlanamayacağı için uydurması kaçınılmaz hale gelecek ve nesnel bilgi imkânsızlaşacaktır (Kolasi, 2020). Eleştirel Gerçekçilik post-pozitivizm gibi hiçbir bilginin diğerine kıyasla daha geçerli ve doğru olmadığı yanlısından kaçınmak için bilginin toplumsal, tarihsel ve geçici olduğunu ima eden epistemolojik göreceliğin yargısal göreceliğe vardiirilmemesi gerektiğini savunmaktadır. Çünkü Eleştirel Gerçekçiliğe göre bir bilgiyi diğerine kıyasla geçerli ve doğru kabul etmek insan eyleminin temelini oluşturduğundan bilgiler arasında tercih yapılmasını reddetmek insanın pratikte yaptığını inkâr etmekle eş değerdir (Yalvaç, 2010). Eleştirel Gerçekçiliğe göre bilginin geçişli yanından dolayı epistemolojik göreceliğin yani farklı epistemolojilerin olması bilginin geçişsiz alanının da bulunması sebebiyle ontolojik görecelik anlamına gelmemektedir. Bir başka anlatımla Bhaskar birtakım bilgilerin diğerlerinden daha geçerli ve doğru olduğunu tespit edecek rasyonel ölçütlerin bulunduğunu belirterek bilimi keyfi bir süreç olmaktan kurtarmak adına epistemolojik göreceliği yargısal rasyonellik ile dengelemeyi önermiştir. Nitekim Eleştirel Gerçekçilik tutarlılık, geçerlilik, bağlantılılık gibi ölçütlerin yargısal rasyonellik kapsamında araçsallaştırılması gerektiğinde ısrarcıdır (Wight, 2006).

Bhaskar'a göre bu üç ilke sayesinde Eleştirel Gerçekçilik kapalı bir sistem ya da dogma değil farklı disiplinlerde nasıl gelişeceği pek çok etmene bağlı olarak değişen dinamik, çok boyutlu ve genişleyen bir araştırma programıdır. Zira Eleştirel Gerçekçiliğin temel motivasyonu insanın özgür olma dürtüsü ile bunu kısıtlayan her türden şeyleştirmeler ve yapılar arasındaki bir tür diyalektiktir. Sosyal bilimlerde hâkim olan irrealist akımlarla mücadele edilmesinin aciliyeti üzerinde duran (Aytekin, 2001) ve Eleştirel Gerçekçiliğin bir diğer önemli temsilcisi olan Andrew Sayer'e göre ise Eleştirel Gerçekçiliğin ilkeleri şunlardır: 1. Ona

dair bilgimizden bağımsız bir dünya mevcuttur, 2. Dünyaya dair bilgimiz yanlışlanabilir ve teori yüküldür, 3. Bilgi ne tamamen sürekli ne de tamamen süreksiz olarak gelişir, 4. Doğal-sosyal nesnelere zorunlu olarak nedensel güçlere veya eyleme yollarına ve tikel duyarlılıklara sahiptir, 5. Dünya yalnızca olaylardan değil, aynı zamanda olayları yaratma kapasitesi ve gücüne sahip yapıları da içeren nesnelere de müteşekkil olarak farklılaşmış ve tabakalaşmıştır, 6. Sosyal olgular tıpkı eylemler, metinler ve kurumlar gibi kavram-bağımlıdır, 7. Bilimin ya da bilginin herhangi başka bir türünün üretimi toplumsal bir pratiktir ve 8. Sosyal bilim olguları açıklayabilmek ve anlayabilmek için kendi araştırma nesnesine eleştirel yaklaşımdır (Sayer, 2010). Eleştirel Gerçekçiliğin Bhaskar ve Sayer özelinde belirtilen ilkeli bir programla ortaya konmasının temel motivasyonunun anlaşılması noktasında ise hâkim sosyal bilim ve felsefesindeki *epistemological-ontological fallacy* yani epistemolojik-ontolojik yanlışlık oldukça önemli bir yer tutmaktadır.

Bhaskar'a göre sosyal bilim felsefesi tarihine yerleşikleşmiş iki temel yanlışlık mevcuttur: epistemolojik ve ontolojik yanlışlık. Epistemolojik yanlışlığa göre varlık hakkındaki önermeler bilgi hakkındaki önermelere indirgenmekte ya da bu önermeler bağlamında çözümlenebilir olarak görülmektedir. Bir başka deyişle ontolojik sorunlar her zaman epistemolojik terimlerle ifade edilmektedir. Bhaskar'a göre varlığın her zaman bizim varlık hakkındaki bilgimiz bakımından incelenebileceği fikri bilimden bağımsız ama bilimin araştırdığı bir dünya fikrinin sistematik olarak yok olmasıyla sonuçlanmaktadır. Oysa bilimin olması dünyanın var oluşu için gerekli koşul değildir, bilimin olması için dünyanın belirli bir tipte var olması gerekli koşuldur. Dünyayı bilme ihtimalimiz dünyanın gerekli bir niteliği değildir ve dolayısıyla onun belirleyici bir niteliği olamaz. Aksine dünya tarihsel bir rastlantıdır. Bhaskar'a göre epistemolojik yanlışlığın temel sebebi dünya hakkındaki soruları insanın davranışı hakkındaki sorular şeklinde ifade etmek isteyen güçlü bir *antropomorfik* yani insan-merkezci felsefi akımdır. Bu şekilde insandan bağımsız çok boyutlu bir yapı olarak görülmesi gereken dünya atomistik gerçekler tarafından oluşturulmuş gibi nitelikleri belirli bir bilgi kavramının ihtiyaçları tarafından belirlenen düz bir yüzey haline indirgenmiştir. Sonuçta bu yanlışlık imkânsız bir bilim anlayışına, bilim felsefesinin içine çökmesine ve bilimin pratik anlamını kaybetmesine neden olmaktadır. Bhaskar'a göre tüm bunlar ontolojinin yok edilmesinin bedelidir (Bhaskar, 2018). Dolayısıyla Eleştirel Gerçekçilik ontolojik sorunların epistemolojik temelde ele alınmasına yani ontolojinin onun epistemolojisine dair açıklamalarla analiz edilmesine karşıdır (Bhaskar, 2015).

Bhaskar'ın üzerinde durduğu ontolojik yanlışlığa göre ise varlık bilgisi edinilebilir olana ve böylece ontoloji de negativiteyi tamamen dışlayarak pozitif olana indirgenmektedir. Dolayısıyla yapı ve eğilim gibi olgu ve kavramlar mistikleştirilerek ontolojiden dışlanmaktadır. Sonuçta bilgi ya daha basit hale gelmekte ya da nesnelere varlığına göre analiz edilebilmektedir (Bhaskar, 2009). Bu açıdan ontolojik yanlışlık bilginin varlığa indirgenmesinden kaynaklanmaktadır (Bhaskar, 2015). Bahse konu bu iki yanlışlığı aşmak adına Bhaskar'ın önerisi ise bilim felsefesinde iki Kopernik Devrimi'nin yaşanmasıdır. Bilindiği üzere yüz yıllar önce Kopernik evrenin insanın etrafında dönmediğini ileri sürmesine rağmen hala daha felsefede şeyler, sanki evren dünyanın etrafında dönüyormuş gibi sunulmaktadır. Bhaskar'a göre bu anomaliyi aşmak için bilim felsefesinde ihtiyaç duyulan ilk Kopernik devrimi bilgimizin ne doğanın bir gölge fenomeni ne de insanlar arasında bir uzlaşma olarak görüldüğü aksine toplumsal olarak üretilmiş görüleceği bir geçişli boyutun inşa edilmesidir. İhtiyaç duyulan ikinci Kopernik devrimi ise bilimin toplumsal etkinliği içinde bilgisi elde edilen dünyanın insandan tümüyle bağımsız olarak görüleceği felsefi ontolojinin yeniden inşasına dayanan geçişsiz bir boyutun oluşturulmasıdır (Bhaskar, 2018). Görüldüğü üzere Bhaskar'ın gerekli gördüğü Kopernik devrimlerinden ilki epistemolojik, ikincisi ise ontolojik yanlışlığın aşılmasına işaret etmektedir. Bu aşma girişiminin Eleştirel Gerçekçilikteki karşılığı ise bilim felsefesinde *transitive* yani geçişli ve *intransitive* yani geçişsiz alanların kurulmasıdır (Türk, 2012).

Geçişli alana göre insanlar toplumsal etkinlikleri içinde bilgi üretmektedir ve dolayısıyla bilgi bütün diğer toplumsal ürünler gibi toplumsal bir üründür. Öyle ki üretilmesinden ve onu üreten insanlardan diğer ürünlerin bağılı bulunduğundan daha bağımsız değildir ve kendi üreticileri ile bir meta kadar değişim değeri mevcuttur. Bilginin diğer yönünde ise bilgi civanın özel çekim gücü, elektroliz süreci ve ışığın yayılma mekanizması gibi insanlar tarafından üretilmeyen şeylerin bilgisidir. Dolayısıyla bilginin bu alanında bilgi nesnelere hiçbir insan etkinliğine bağılı değildir. O halde bilginin bu alanında insanolu yok olsa bile ve her ne kadar *ex hypothesi* bunu bilecek kimse olmayacak olsa da ses yayılmaya, cisimler yanı şekilde yere düşmeye devam edecektir. Bhaskar işte bu alana bilginin geçişsiz alanı ve bu tür nesnelere bilginin geçişsiz

nesnelere adını vermektedir. Bhaskar'a göre geçişsiz bilgi nesnelere onlar hakkındaki bilgimize göre değişmezler ve onlar dünyanın gerçek şey ve yapıları, mekanizma ve süreçleri ve olasılıklarıdır. Büyük oranda bizden tümüyle bağımsız olan bilginin bu geçişsiz nesnelere bilinemez değildir ve aslında onlar hakkında pek çok şey bilinmektedir. Ancak onlar hakkındaki algımız bir yana bunlardan hiçbirini bizim bilgimize bağlı değildir ve bunlar bilimsel araştırma ile keşfin geçişsiz, bilimden bağımsız nesnelere aittir. Bununla birlikte Bhaskar bilginin geçişli ve geçişsiz alanları arasında önemli bir bağ da kurmaktadır. Öyle ki toplumsal ürünler yani bilgilerin geçişli nesnelere olarak hareket etme kapasitesine sahip öncüller olarak oluşturulmuş bilgiler, dünyanın bilinmeyen lakin bilinebilir geçişsiz yapısını keşfetmek için kullanılmaktadır (Bhaskar, 2018).

Bhaskar'a göre herhangi bir yeterli bilim felsefesi bilimin iki yönünü de sürdürebilme ve bunlarla uyumlu olma kapasitesine sahip olmak zorundadır. Bir başka anlatımla söz konusu bilim felsefesi insanın öncül bilgisine ve etkin etkinliğine dayanan geçişli bir süreç olarak bilimin nasıl bunlardan hiçbirine bağlı olmayan geçişsiz nesnelere sahip olduğunun farkında olmalıdır. Benzer şekilde yeterli bir bilim felsefesi hem bilimin toplumsal karakterini hem de bilimin bilimsel düşüncenin nesnelere bağımsızlığını savunabilme kapasitesine sahip olmalıdır. Dolayısıyla Bhaskar bilim felsefesi için iki ölçüte uyma zorunluluğu geliştirmiştir. Bunlardan ilki bilginin kendiliğinden üretilmemesi yani bilginin geçişli boyutta hem bilgiden hem de bilgi araçları aracılığıyla üretilmesi ölçütüdür. İkincisi ise yapısal ve asli gerçekçilik ölçütü yani nedensel yapılar ve şeylerin geçişsiz boyutta bağımsız var oluş ve hareketi ölçütüdür (Bhaskar, 2018). Bhaskar'ın Eleştirel Gerçekçiliğinin söz konusu iki ölçüte uymasını sağlayan katmanlaşmış ontoloji kavrayışıdır. Nitekim Eleştirel Gerçekçilik ontolojisinin bu şekilde kavrayışı sayesinde pozitivistin gerçekliği ampirik alana hapsedme yanlışından ve post-pozitivistin nesnel gerçekliği reddetme hatasından kaçınmış olmaktadır. Bu tespit tersinden de geçerlidir. Yani Eleştirel Gerçekçilik katmanlaşmış ontoloji üzerinden bizim dışımızda bir gerçekliğin olduğu iddiasındaki pozitivistle ve ontolojisinin ampirik alan dışında yönlerinin de bulunduğunu ileri süren post-pozitivistle buluşmaktadır. Ancak bunun Eleştirel Gerçekçiliği pozitivistizm ile post-pozitivistizmin sentezi haline getirmediği de unutulmamalıdır.

Tablo 1. (Bhaskar, 2018).

	Gerçeğin Alanı (g_a)	Aktüel Olanın Alanı (a_a)	Deneyisel Olanın Alanı (d_a)
Mekanizmalar	X		
Olaylar	X	X	
Deneyimler	X	X	X

Geçişli ve geçişsiz alanlardan hareketle Bhaskar katmanlaşmış ontolojisinin üç alanının bulunduğunu ileri sürmektedir. Bunlardan deneysel olanın alanı deneyimlere karşılık gelirken, aktüel olanın alanı deneyimlerin yanı sıra olayları da içermektedir. Gerçeğin alanı ise deneyim ve olayları da içerirken tüm bunların altında yatan mekanizmalara denk düşmektedir. Bhaskar'ın pozitivistizmle itirazının özü katmanlaşmış ontolojisinin bu üç ayrı alanına ilişkin yaklaşımında açığa çıkmaktadır. Bhaskar'a göre pozitivistizm deneyim kategorisine dayanan bir ontoloji oluşturarak ampirik dünya kavramında ifade edildiği ve nedensel yasaların aktüelliği ile sürekli bağlantıların aynı anda her yerde bulunması fikirlerinin aracılık ettiği üzere ontolojisinin üç alanını tek bir alanda indirmektedir. Bu, deneyin aslında bilimde önemli olduğu koşulların ne olduğu sorusunun sorulmasını ve bu üç düzeyin birbiri ile uyumlu ya da aynı fazda olma biçimlerinin tanımlanmasını engellemektedir. Dolayısıyla pozitivistizmin ontolojiye dair takip ettiği formülasyon $g_a = a_a = d_a$ iken Bhaskar'ın takip ettiği transandantal ya da ontolojik realizme göre bu $g_a \geq a_a \geq d_a$ şeklindedir. Zira ontolojisinin bu üç düzeyi pozitivistizmin iddia ettiği gibi doğal ya da normal olarak eş evreli değildir. Onları bu hale sokan bilimin toplumsal etkinliğidir (Bhaskar, 2018). Görüldüğü üzere Eleştirel Gerçekçilik bizim dışımızda bir dünyanın gerçekliğinin varlığı noktasında pozitivistizmle uzlaşırken, bu gerçekliğin varlığının bizim tarafımızdan keşfedilmek gibi bir ontolojik niteliğinin olmadığını ileri sürerek ondan ayrılmaktadır. Bir başka anlatımla insan bilgisinin aktüel olanın ve gerçeğin alanına ulaşması mümkün iken bu her zaman gerçekleşmeyebilir.

Bhaskar'a göre bir bilim felsefesinin ontolojisinin bu üç alanının farkında olmasının önemi deneyimler, olaylar ve mekanizmalar arasındaki farklılıkta da kendisini göstermektedir. Çünkü Bhaskar'a göre

deneyimler ontolojinin çok küçük bir parçasını oluşturarak ontolojinin keşfine dayanan bilimsel faaliyetin sonuna değil en başına karşılık gelmektedir. Deneyimlerden farklı olarak her zaman gözlemlenebilir olmak zorunda olmayan olaylar ise deneyimlerden kategorik olarak bağımsızdır. Zira mevcut dünyada algımız tarafından henüz algılanamayan olayların bulunması mümkündür. Olayların asıl sebebi olan mekanizmalar ise insandan bağımsız olarak var olmakta ve hareket etmektedir (Bhaskar, 2018). Dikkat edilirse Eleştirel Gerçekçiliğin katmanlaşmış ontoloji anlayışının öncüllerinin Karl Marx ve Immanuel Kant olduğu görülecektir. Nitekim Marx'a göre şeylerin görünüş biçimleri ile özleri dolaysız olarak çakışsaydı bilim tümüyle gereksizleşirdi (Marx, 2015). Dolayısıyla bilim biçimin daha derinindekini yani özü açığa çıkarmaya ve biçim ile öz arasındaki farklılığın sebebini bulmaya çalışmakla ilgilidir. Bunun meşakkatli olduğunun bilincinde olarak Marx da bilime giden düz bir yolun bulunmadığını ve yalnızca onun dik patikalarını tırmanmaktan çekinmeyenlerin bilimin aydınlık doruklarına ulaşma şansına sahip olduklarını belirtmiştir (Marx, 2014). Kant'ın varlığın *a priori* ve *a posteriori* formlarından söz ettiği transandantal felsefesinde ise kendinde şeyi olduğu gibi algılamak imkânsız olduğundan bilim insanı *a priori* kategorileri sıraya sokarak şey hakkında bilgi edinmektedir (Altınal, 2010).

Eleştirel Gerçekçiliğin yapı-yapan tartışmasına dair tüm bu hususlarla bağlantılı olan konumlanmasına gelince, Bhaskar'a göre tartışmanın kendisi bireycilik ve kolektivism arasındaki kutuplaşma arasında gidip gelmektedir. Bir başka anlatımla, sosyal bilimlerdeki yapı-yapan tartışması bir tarafta faydacılık ile Weberciliğin bireyciliği ve iradeciliği, diğer tarafta organikçi ve Durkheimci toplumsal düşünceye dahil olan kolektivism ve şeyleştirme arasında gidip gelmektedir. Bunlara karşılık Eleştirel Gerçekçilik ise toplumsal yapılarla bir yapan olarak insan edimi arasındaki ilişkinin *Dönüşümsel Toplumsal Eylem Modeline* (DTEM) dayanan ve hem iradecilikten hem de şeyleştirmeden kaçınan bir çerçeve sunmaktadır. Aynı zamanda toplumsal olana dair ilişkilere esasen bağlı olan veya dayanan bir anlayış geliştirmektedir. Hem atomistik bireyciliğe hem de farklılaşmamış kolektivism'e karşı olan bu modele göre yapının varlığı bir yapan olarak her tür insan faaliyeti için gerekli bir koşuldur. Dolayısıyla iradeciliğin hatasına düştüğü gibi yapı yapanlar tarafından yaratılmamakta ve şeyleştirmenin hatasına düştüğü gibi de yapı yapanın ediminden bağımsız olarak var olamamaktadır. Bununla birlikte Eleştirel Gerçekçilik hem sosyal olayları ve eğilimleri anlamak- açıklamak hem de sömürülen ve ezilenlerin kendilerini özgürleştirmelerini amaçlayan toplumsal eylemi odak noktası olarak seçmek için ilişkisellik olarak gördüğü dikkatleri yapılarla yöneltmektedir. Zira yapı faal yapanların vasıflı hüneri olmakla birlikte yapanlar için kabul edilmemiş koşullar, niyetlenilmemiş sonuçlar, örtük beceriler ve bilinçsiz motivasyon olmak üzere dört açıdan anlaşılabilir olabilmektedir (Bhaskar, 2015).

Bhaskar'a göre bu haliyle yapı yapanların asla yaratmadıkları ama pratik eylemlerinde her zaman önceden varsaydıkları ve bu şekilde her yerde yeniden ürettikleri veya dönüştürdükleri, konumlandırılmış pratikler ve ağ halindeki karşılıklı ilişkiler bütünüdür. Dolayısıyla Bhaskar'ın modelinde yapılar onları üreten veya dönüştüren yapanlara bağımlıken, onlara indirgenememektedir. Bhaskar DTEM'nin farklılığını ortaya koymak için onu diğer üç modelle mukayeseli olarak ele almıştır. Buna göre bir yanda en başta Weber tarafından temsil edilen ve sosyal nesnelere yönelimsel ya da anlamlı insan davranışının sonuçları olarak gören bir model (Model I) ve diğer yanda ise Durkheim tarafından temsil edilen ve sosyal olguları bireye dışsal ve zorlayıcı olarak kendi bağımsız yaşamlarına sahip şeyler olarak gören model (Model II) bulunmaktadır. Bu iki model göz önüne alındığında yapı ile yapan arasında diyalektik bir karşılıklı ilişki olduğu varsayımına dayanarak bu çatışan perspektifleri sentezleyebilecek genel bir modeli denemek ve geliştirmek başlangıçta cazip görünmektedir. Bu modele (Model III) göre yapı, yapıyı yaratan yapanlardan oluşmaktadır ve yapı, sürekli bir diyalektik içerisinde yapıyı üreten yapanları üretmektedir. Model III'e göre sosyal yapı onu üreten bir yapan olarak insan etkinliğinden ayrı, kendi başına ayakta durabilecek bir şey olarak tanımlanamamakta ve fakat bir kez yaratıldığında yapının karşısına hem yabancı bir olgusalılık olarak hem de zorlayıcı bir araçsallık olarak dikilmektedir. Dolayısıyla Model III aynı anda hem Weberci geleneğin her türlü iradeci içeriminden hem de Durkheimci gelenekle bağlantılı her türlü şeyleştirmeden kaçınıyor gibi görünmektedir (Bhaskar, 2017).

Bhaskar'a göre Model III ciddi biçimde yanlıştır. Çünkü yapı ve yapan diyalektik olarak ilişkili olmadığı gibi yani bir diyalektik sürecin iki ayrı uğrakları olmadıkları gibi aslında kökten farklı şeylerdir. Bununla birlikte ve Durkheim'in de belirttiği üzere yapı daima yapanların karşısında hazır halde bulunduğu göre Model III bu kapsamda düzeltilmelidir. Bhaskar'a göre elbette şeyleştirme yani yapının yapının etkinliği

olmaksızın var olamayacağı doğru olmakla birlikte bu tespit yapanların yapıyı yarattığı tespitiyle eş değer değildir. Dolayısıyla yapanların yapıyı yeniden ürettikleri ya da dönüştürdüklerini ileri sürmek daha doğrudur. Bir başka anlatımla yapı daima önceden hazır haldeyse, bu durumda her tür somut yapının praksişi onu sadece değiştirebilmekte ve nihayetinde yapı da ya muhafaza edilmekte ya da değiştirilmektedir. Bhaskar'a göre yapı yapanların etkinliklerinin bir sonucu değildir ve bu durumda yapı, yapanların karşısına asla oluşturamayacakları bir şey olarak dikilmekte fakat aynı zamanda da yapanların ancak etkinliği sayesinde var olmaktadır. Bu bakımdan Bhaskar'ın Model III'te yaptığı değişikliklerle ortaya çıkan DTEM aslında bir sentezdir. Zira DTEM'ye göre yapı yapanlığın hem daimî koşulu ve maddi etkeni hem de sürekli yeniden üretilen neticesi haline gelmiştir. Yapanın bilinçli yapanlığı anlamına gelen praksis de hem kapitalizmdeki çalışma yani bilinçli üretim hem de üretim koşullarının genelde bilinçsiz yeniden üretimi yani yapıdır. İlkine yapının ikiliği, diğerine de praksisin ikiliği olarak atıfta bulunan Bhaskar maksatlılığın, yönelimselliğin ve özbilincin yapanın eylemlerini nitelediğini ama sosyal yapıdaki dönüşümleri nitelemediğini kabul etmektedir (Bhaskar, 2017).

Bir başka anlatımla bilinçli etkinliklerde bulunan yapanlar kendi mevcut üretim etkinliklerini yöneten yapıları çoğunlukla bilincinde olmaksızın yeniden üretmekte ve bazen de dönüştürmektedirler. Bhaskar'ın özlü deyişle kişiler çekirdek aileyi yeniden üretmek için evlenmezler, hakeza kapitalist ekonomiyi sürdürmek için çalışıyor da değillerdir. Ancak bu yine de onların etkinliklerinin zorunlu bir koşulu olmasının yanı sıra istenmedik sonucu ve amansız neticesi olmaktadır. Özetle DTEM'ye göre yapı şeyleştirilmenin hatasına düştüğü gibi yapanın etkinliğinden bağımsız olmadığı gibi iradeciliğin hatasına düştüğü gibi yapanın etkinliğinin bir ürünü de değildir. Bu noktada Bhaskar yapının yeniden üretilmesi ya da dönüştürülmesi için zorunlu olan süreçlere genel anlamıyla sosyalizasyon olarak atıfta bulunmaktadır. Çünkü yapının yeniden üretilmesi ya da dönüştürülmesine her ne kadar çoğu zaman bilinçsizce ulaşılmışsa da yine de bu öncel koşulların mekanik bir neticesi değil, aktif yapanların bir başarısı yani ustalıklı bir marifetidir. Şu hâlde yapı yönelimsel yapan eylemi için zorunlu koşulları sağladığı ve yönelimsel yapan eylemi de onun için zorunlu bir koşul olduğu için yapı ile yaparı bir diğerine indirgemek, birini diğeri aracılığıyla açıklamak ve birini diğerinden hareketle yeniden inşa etmek mümkün değildir. Bhaskar'a göre yapı ile yapı arasında ontolojik bir yarıklık ve diğer modellerin tipik bir biçimde görmezden geldiği bir bağlantı tarzı yani dönüştürme söz konusudur. Zira Model I yapanların eylemlerinin var olduğuna ama yapısal koşulların var olmadığına, Model II yapısal koşulların var olduğuna ama yapanların eylemlerinin var olmadığına, Model III ise bu ikisi arasında hiçbir ayırım olmadığına işaret etmektedir (Bhaskar, 2017).

Görüldüğü üzere yapı-yapan tartışması özelinde Eleştirel Gerçekçilik ve geliştirdiği DTEM katmanlaşmış ve ilişkisel bir yaklaşım sunmaktadır. DTEM'nin bu katmanlaşmış özelliği mikro ve makro düzeydeki yapılar arasında yer alan mezo etkileşimleri irdeleyebilmesini sağlarken, aynı zamanda görünenden görünmeyen yapılara yani daha derinlere doğru inmesini de mümkün kılmaktadır. DTEM'nin ilişkisellik özelliği ise şeylerin ve insanların sahip oldukları anlamın ilişkiler ağı ile ortaya çıktığı ve kendi başlarına nesnel varlıklarının ötesinde bir anlam taşımadıkları varsayımına dayanarak sosyal bilimsel araştırmada ilişki ağlarının temel anlama aracı olarak kullanıldığını ifade etmektedir (Özbilgin & Erbil, 2019). Yine Eleştirel Gerçekçilikte yapı kavramı toplumsal ilişkiler olarak ele alındığı için yapının yapanlar üzerindeki nedensel etkileri, söz konusu ilişkisellik tarafından yerleştirilen yapısal çıkarlar, kaynaklar, güçler, kısıtlamalar ve çıkmazlarda kendisini göstermektedir. Yapıyı tanımlayan toplumsal ilişkiler, yapanlar olarak bireylerin içinde hareket etmek zorunda kaldıkları ve onları belirli şekillerde hareket etmek için motive eden maddi koşulları içermekteyse de Eleştirel Gerçekçilikte bahse konu toplumsal ilişkiler kaba bir maddecilik anlamına gelmemektedir. Öyle ki görece istikrarlı olan yapılar yönettikleri yapanların etkinliklerinden bağımsız değildir. Bununla birlikte bilinçli eylemlerin her zaman amaçlanmış sonuçlar doğurmaması ve yapanların kendi eylemlerinin sonuçlarının farkında olmamaları gibi sebepler de Eleştirel Gerçekçiliğin yapılarındaki nesnel toplumsal ilişkilere karşılık gelmektedir (Kolasi, 2020).

Eleştirel Gerçekçiliğin (Bhaskar'ın Model III olarak adlandırdığı) yapılandırmacı yaklaşımdan temel farkına gelince; bir önceki bölümde de vurgulandığı üzere Wendt ve Anthony Giddens yapı ile yapı arasında karşılıklı belirlemci bir ilişki bulunduğunu ve yapılar ile yapanlar sosyal pratikler üzerinden birleştirildiği için yapıların kurallara ilişkin yapanların taşıdıkları öznel kavrayışlardan bağımsız bir gerçekliğinin olmadığını vurgulamışlardır. Buna karşılık Bhaskar ise yapı ile yapının iki ayrı ontolojik

düzeyi ifade ettiğini, bu sebeple birbirlerine indirgenemeyecek nedensel güçler taşıdıklarını ve yapıların nesnel gerçekliğinin olduğunu ortaya koymuştur (Kolasi, 2018). Sonuç olarak Eleştirel Gerçekçilik ve kapsamında geliştirilen DTEM; bilginin geçişli-geçişsiz yanlarını ortaya koyması, katmanlaşmış ontoloji yaklaşımı ile gerçekliğin farklı alanlarını sorunsal haline getirmesi, ampirik/deneysel alan ile yetinmeyerek bilimsel uğraşı henüz en başında kesintiye uğratmaması ve yapısal dönüşüm olanaklarını, imkanlarını ve kısıtlarını ortaya koyma potansiyeline sahip bir içeriğe sahip olmasıyla sosyal bilimsel araştırma için önemli bir alternatif yaklaşım olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bilim felsefesinin bizatihi kendisinin dogmatik bir programdan ziyade farklı alanlardaki eleştirel katkılara açık bir nitelikte olması ise genelde sosyal bilimler özelde ise Uİ gibi disiplinler için Eleştirel Gerçekçilik kapsamındaki çalışmaların verimli meta-teorik açılımlar sağlayabileceğini göstermektedir. Henüz doğumunun üzerinden 100 yılı çok az aşkın bir zaman geçmesine rağmen sahip olduğu yerleşik sorunlar hasebiyle önce teorisinin ardından da kendisinin sonu ilan edilen Uİ için (Kurnaz, 2023) söz konusu meta-teorik açılımlar gerekliliği daha fazla aciliyet göstermektedir.

4. Sonuç Yerine: Yapı-Yapan Tartışmasının Önemi ve Eleştirel Gerçekçiliğin Uİ Nezdinde Sunduğu Meta-Teorik Açılım

Yapı-yapan tartışmasının mahiyeti ve seyri meselenin farklı isimlerle felsefenin ve sosyal bilimlerin kadim konularından biri olmasının boşuna olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte Eleştirel Gerçekçilik sayesinde gerçekleşme potansiyeline sahip meta-teorik açılımlar Uİ nezdinde önem arz etmektedir. Bahse konu öneme dair noktaları sıralamak gerekirse; ilk olarak yapı-yapan tartışması disiplinin Marksizm’le olan mesafesinin azalmasına katkı sağlayacak mahiyettedir. Zira çalışmanın başında belirtildiği üzere Marx’ın iradecilik-zorunluluk tartışmasındaki konumunu ortaya koyan toplumsal insanın yapanlığı ve yapının zorlayıcı unsurlarına yönelik tespiti yapı-yapan tartışmasının ortaya çıkmasına katkı sağlamıştır. Dolayısıyla Uİ açısından yapı-yapan tartışmasının bizatihi yaşanıyor olması bile Marksizm’in disiplinden dışlanmışlığını (Avcı, 2023) azaltan bir etki yapabilecektir. Bununla birlikte yapı-yapan tartışması noktasında çalışmada da üzerinde durulan Eleştirel Gerçekçilik en çok Marksizm’e ve tarihsel materyalizme katkısı bağlamında tartışılan bir bilim felsefesidir (Bhaskar & Callinicos, 2003). Elbette bu tespit Roy Bhaskar’ın örneğin “negatif varlık” ve “yokluk/eksiklik” üzerine bina ettiği diyalektik yaklaşımı göz önüne alındığında Marx’ın yaklaşımıyla tam bir uyum sergilediği anlamına gelmez. Ancak Bhaskar’ın yaklaşımının toplumsal dönüşümün imkân ve kısıtlarını irdeleyen çerçevesi, ontolojide katmanlılığı ve ilişkiselliği vurgulaması, tarihselliğe ve toplumsallığa yaptığı vurgu ile salt duyumsanabilir olanın bilimsel faaliyetin odağı olmadığı yani öz ile biçim arasındaki uyumsuzluğu öne çıkarması gibi hususlar Marx’la ortaklaştığı noktalardır.

Özetle Eleştirel Gerçekçilik ile Marksizm arasındaki ilişkinin ve Eleştirel Gerçekçilik üzerinden Uİ nezdindeki yapı-yapan tartışmasının canlı tutulması ile disiplin ve Marksizm arasındaki Uİ kaynaklı mesafenin azalması (Avcı & Söker, 2017a) arasında doğrudan ve pozitif bir korelasyon bulunmaktadır. İkinci olarak ve çalışmada da üzerinde durulduğu üzere Uİ’nin büyük tartışmalarında bilinçsiz-bilinçli veya üstü örtük-bariz biçimde yapı-yapan meselesine dair tespitlerde bulunulmuştur (Ereker, 2013). Dolayısıyla yapı-yapan tartışmasını ele almak Uİ’nin disiplinel tarihini farklı bir çerçeveden irdelemeyi mümkün kıldığı için de önemlidir. Nitekim yapı-yapan tartışması özelinde Uİ tarihine bakıldığında büyük tartışmaların içine düştüğü epistemik ve ontik hata üzerinden aralarında bağlantı kurulması mümkün hale gelebilecektir. Bununla birlikte Eleştirel Gerçekçiliğin yapı-yapan tartışması özelinde Uİ’nin meta-teorik tartışmalarına dahil edilmesi pozitivism/post-pozitivism açmazındaki disiplinin özgürleşmesine katkı sağlayabilecektir. Zira çalışmada da vurgulandığı üzere her iki bilim felsefesi de gerçekliğe bakışları ve yarattıkları tikanlıklar bakımından neredeyse özdeş konumdadır. Öyle ki pozitivism gerçekliği salt gözlemlenebilir olana hapsederek onun gerçek keşfini engellerken post-pozitivism çareyi gerçekliği tümünden zihinsel ve söylemsel inşaya hapsedmekte yani onun keşfini tümünden imkansızlaştırmakta bulmuştur. Bu bakımdan Eleştirel Gerçekçilik Uİ’nin pozitivist hegemonyayı hala kıramamış ya da en iyi ihtimalle pozitivismin yıkıntıları arasında dolaşan post-pozitivist “her şey mübah”çılığına ciddi bir alternatif olarak kendisini gösterebilecektir.

Bununla bağlantılı ve üçüncü olarak, Uİ'nin tarihi anlatısı noktasında büyük tartışmaları araçsallaştırmak genellikle tercih edilen bir yoldur (Lake, 2013). Lakin büyük tartışmalarda farklı konulara odaklanılması Uİ'nin de parçalı ve dağınık bir disiplin olarak görülmesine sebebiyet vermiştir. Oysa daha önce de vurgulandığı üzere yapı-yapan meselesi her büyük tartışmada farklı veçheleri üzerinden ele alındığı için Uİ'nin büyük tartışmalarını bu mesele üzerinden birbirine bağlamak mümkündür. Hatta Uİ nezdinde yapı-yapan tartışmasına dair meta-teorik açıklamalar sağlama potansiyeline sahip olan Eleştirel Gerçekçiliğin ontolojinin önceliğine yaptığı vurgu benimsenirse (Zhang, 2023) Uİ'nin büyük tartışmalarını ontoloji üzerinden bir araya getirmek mümkündür. Nitekim ilk büyük tartışma olan İdealizm-Realizm tartışmasında Uİ ontolojisinin normatif unsurları da kapsayıp kapsamayacağı irdelenirken İdealizm bunun mümkün olduğunu savunmuş, Realizm ise var olan-mevcut ontolojiye odaklanmasını bilimsel bir yaklaşım olmasının göstergesi olarak sunmuştur (Crawford, 2005). İkinci büyük tartışma olan Gelenekselcilik-Davranışsalcılık tartışmasında ise ontolojinin ampirik ve araştırmacıdan bağımsız olarak var olduğu varsayımından hareket eden Davranışsalcılık, ontolojiye dair araştırmada Gelenekselcilerin kullandığı tarihsel ve felsefi analizler yerine doğa bilimlerinin metotlarını yani pozitivizmi önclemiştir (Kaplan, 1966). Paradigmalar Arası Tartışmanın tarafları olan Neorealizm, Neoliberalizm ve Neomarksızmda ise her bir teori yapısalcı teori geliştirme iddiasını taşıdığı için yapı-yapan tartışmasına dair açık bir tutum gözlemlenmektedir.

Son büyük tartışmada ise Pozitivizm/Post-positivizm arasındaki tartışma ontolojiye dair bilginin tarafsızlığı ve objektivitenin mümkünlüğü üzerinden yürütülmüştür (Smith & Owens, 2005). Bu bakımdan Pozitivizm değer-bağımsız ve bilen özne ile bilinen nesne arasında kesin-keskin ayırımın mümkün olduğunu savunurken Post-positivizm ontolojiye dair her bilginin bir amaç için olduğunu ileri sürerek bunu reddetmiştir. Özetle ilk büyük tartışmada ontolojinin içeriğinin, ikinci büyük tartışmada ontolojinin metodolojisinin ve son büyük tartışmada ontolojinin epistemolojisinin ele alındığını ileri sürmek mümkündür (Şatana, 2015). Dolayısıyla Eleştirel Gerçekçiliğin ontolojiye öncelik vererek yürüttüğü yapı-yapan tartışmasını ele almak Uİ'nin -en azından büyük tartışmalar nezdinde görülen- parçalı ve dağınık görünümünün tasfiye edilmesine imkân sağlayabilecektir. Dördüncü olarak, en yalın haliyle salt bilim üzerine düşünmek anlamına gelen bilim felsefesi ile Uİ arasındaki ilişki genellikle dolaylı olarak ve bilinçsizce tesis edilmiştir. Bunun önemli bir sonucu sosyal bilimlerin diğer disiplinlerinde yaşanan bilim felsefesi tartışmalarının Uİ'ye ithal edilmesidir. Örneğin Uİ'nin ikinci büyük tartışması olan Gelenekselcilik-Davranışsalcılık tartışmasında, psikolojide Davranışçılık adı ile ortaya çıkmış pozitivist bilim felsefesi (Watson, 1913), disiplinde Davranışsalcılık adıyla kendisini göstermiştir (Singer, 1961b). Bu noktada bilim felsefesinin ithal edildiğinin en önemli göstergeleri ise Davranışsalcılık kelimesinin Uİ nezdinde bir anlamının olmaması ve bu isim altında esas vurgunun pozitivist bilim felsefesi olmasıdır (Avcı, 2017b).

Yapı-yapan tartışması nezdinde ele alınan Eleştirel Gerçekçilik ise bir teori değil bir bilim felsefesidir (Archer, Bhaskar, Collier, Lawson, & Norrie, 1998). Dolayısıyla bu tartışmanın ele alınması sayesinde belki de ilk kez Uİ nezdinde bir bilim felsefesi doğrudan ve bilinçli şekilde tartışılabilir. Beşinci olarak yapı-yapan tartışmasının sonsuz ve bu sebeple politik bir tartışma olması meselenin önemini daha da arttırmaktadır. Tartışmanın sonsuz olmasının anlamı mutlak bir sonuçlanma durumunda sosyal bilimlerin sona erecek olmasıdır. Bir başka anlatımla yapanın mı yoksa yapının mı belirleyici olduğunun tespit edilmesi ya da yapı ile yapan arasındaki ilişkisellik ile bu ilişkiselliğin yönünün ortaya konması sosyal bilimsel alanın anlaşılması ve açıklanmasında artık hiçbir alternatif yaklaşıma gerek olmamasıyla yani sosyal bilimlerin sonucu sonuçlanacaktır. Ancak Hegel (Yalvaç, 2009) ve Fukuyama'nın (Fukuyama, 1992) sırasıyla felsefenin ve tarihin sonunu ilan ederek sosyal bilimlerin de sonunu ima ettikleri deneyimler *endist* yani soncu yaklaşımların hem başarısızlığa mahkûm olduklarını hem de bu tür girişimlerin politik bir içeriğe sahip olduklarını ortaya koymuştur. Zira sonu olmayan bir tartışmaya dair nihai bir tespit bulunmak politik bir tercihtir. Bu bakımdan yapana ya da yapıya ontolojik öncelik vermek de tamamıyla siyasi bir tercihtir. Dolayısıyla doğumu, gelişimi ve içeriği siyasi bir karakterde olmasına rağmen (Uzgel & Bedirhanoglu, 2015) uzun süre normatif ve siyasi yaklaşımları ideolojik oldukları gerekçesiyle dışlayan Uİ bünyesinde yapı-yapan gibi apaçık politik bir tartışmanın yürütülmesi söz konusu dışlamanın aşılmasına katkı sağlayabilecektir.

Son olarak Eleştirel Gerçekçilik ikinci bölümde vurgulanan içeriği sayesinde Uİ'nin verili kavramlar üzerine bina edilmiş statükocu yapısının aşılmasına yalnızca pratikte değil disiplinel açıdan da ortaya koyacağı dönüşümün imkân ve kısıtları açısından da mümkün kılacaktır. Bu çerçevede ve Eleştirel Gerçekçilik kapsamında disiplinin anarşi, devlet ve hatta uluslararası gibi kavram ve pratiklerinin yeniden değerlendirilmesinin artık mümkün hale geldiğini ileri sürmek mümkündür. Benzer şekilde Eleştirel Gerçekçiliğin Uİ nezdinde temel meseleyi epistemolojiden ontolojiye doğru kaydırma potansiyeli “bilim ve gerçeklik üzerine düşünmeden bilimsel faaliyette bulunma” noktasına gelmiş disiplin için de asli meselelerin büyük tartışma konusu haline gelmesine katkı sağlayabilecektir. Ez cümle, tüm bu noktalardan hareketle Eleştirel Gerçekçiliği Uİ'nin yeni büyük tartışmasının bir konumlanması haline getirmek bugüne kadar disiplin tarafından bilinçli-bilinçsiz şekilde ihmal edilmiş konuların uluslararası ilişkilerin gerçek bir dönüşümsel potansiyeli için yeniden ele alınmasına vesile olabilecektir. Yalnızca epistemik düzeyde değil pratik düzeyde de Batı-merkezci dünya sisteminin işlevsizliği ile riyakarlığının ayyuka çıktığı günümüzde Eleştirel Gerçekçiliğin Uİ nezdinde sağlayabileceği en önemli özgürleştirici açılım belki de bu olacaktır. Bu bağlamda Marx'ın bir deyişle başlayıp yine Marx'ın bir başka deyişle sonlandırmak gerekirse; bugüne kadar filozoflar dünyayı yalnızca değişik biçimlerde yorumlamışlardır, lakin asıl sorun onu değiştirmektir (Marx & Engels, 1998)

5. Extended Abstract

The issue, which is known by names such as voluntarism-structuralism, freedom-necessity, subject-object and abstract-concrete in the history of philosophy and social science, has emerged as the agent-structure debate in the discipline of International Relations (IR). At the core of the debate is the question of whether the structure or the agent is prior in the explanation and understanding of social phenomena and events, as well as the issue of the relationship between the structure and the agent. From this perspective, voluntarism gives priority to the agent, while structuralism focuses on the structure. The structurationist approach, on the other hand, focuses on the mutually deterministic relationship between the structure and the agent. When looking at the history of IR, it is possible to see the theoretical framework for these three positionings. To give an example, while Realism, as a voluntarist theory, explains international relations through the states as agents, Neorealism exhibits a structuralist attitude and develops its explanation through the impact of the anarchic structure of international relations on the states, which are agents. Similarly, World-System Theory, a structuralist theory, deals with international relations with the categories of center, periphery and semi-periphery by developing an explanation within the framework of the axial division of labor, which is the result of the capitalist structure of the international system on the agent states. Constructivism draws attention to the mutual relationship between the structure of the international system and the states as agents. So much so that Wendt's thesis that “anarchy is what states make of it” is a result of this constructivist approach. It is possible to increase the examples of theoretical positions regarding the agent-structure debate within IR theories, because, as Wendt points out, every social theory must implicitly or explicitly have an understanding of the agent-structure maker debate. Critical Realism, which is not a theory of IR but a philosophy of science, offers a meta-theoretical and alternative way for IR. In this context, in the first part of the study, the history of the agent-structure debate in IR was examined. Although Kenneth Waltz and Neorealism first come to mind when issues such as structure, agency and structuralism come to the fore in IR, Alexander Wendt's 1987 article on the subject is a real turning point. However, and within the scope of the study, the history of the agent-structure debate is discussed from epistemological-methodological perspective and ontological perspective. Since the discussion itself has an ontological content, it is also possible to evaluate the first period of agent-structure debate as carried out unconsciously or indirectly, and the second period as carried out consciously and directly. In the second part of the study, the philosophy of science called Critical Realism developed by Roy Bhaskar is focused on. In this context, after touching on the aspects of Critical Realism that transcend Positivism and Post-positivism, the epistemic and ontic fallacy put forward by Roy Bhaskar in the philosophy of social science is discussed, and then the layered ontology is described. Finally, the Transformational Model of Social Action, which expresses the positioning of Critical Realism in the agent-structure debate, was examined comparatively with voluntarist, structuralist

and structurationist models. In the conclusion section of the study, the current importance of the agent-structure debate in terms of IR and the meta-theoretical expansion provided by Critical Realism within this framework are evaluated. To highlight: First of all, Critical Realism is a philosophy of science that will overcome the impasse of IR between Positivism and Post-positivism. Secondly, thanks to Critical Realism, the main focus in IR will shift from epistemology and methodology to ontology. Thirdly, Critical Realism is a philosophy of science that is most commonly considered in the context of its relationship with Marxism. Therefore, this situation will contribute to narrowing the conscious distance between IR and Marxism. Fourthly, unlike the status quo and affirmative approach of IR, Critical Realism, with its transformational model, has the potential to make it possible to question the discipline's concepts such as anarchy, state and international itself, which are taken as given, ahistorical and apolitical. Fifthly, considering that the relationship between IR and philosophy of science has been established indirectly, thanks to Critical Realism, perhaps for the first time, a philosophy of science will be discussed consciously and directly in IR. Sixthly, it is possible to connect the great debates instrumentalized in the historical narrative of IR to one another, specifically through the agent-structure debate and the content of Critical Realism that prioritizes ontology. In this context, the content of ontology was discussed in the first great debate, the Idealism-Realism debate, the methodology of ontology was discussed in the second great debate, the Traditionalism-Behavioralism debate, and the epistemology of ontology was discussed in the last great debate, the Positivism-Postpositivism debate. Based on all these points, it seems possible to make Critical Realism itself a positioning of the new great debate of IR.

Keywords: Agent-Structure Debate, Alexander Wendt, Roy Bhaskar, Critical Realism, Transformational Model of Social Action.

Araştırmacıların Katkı Oran Beyanı / Contribution of Authors

Yazarların çalışmadaki katkı oranları Yasin AVCI %50/ Hakan MORÇİÇEK %50 şeklindedir.
The authors' contribution rates in the study are Yasin AVCI %50/ Hakan MORÇİÇEK %50 form.

Çıkar Çatışması Beyanı / Conflict of Interest

Çalışmada herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmamaktadır.
There is no conflict of interest with any institution or person in the study.

İntihal Politikası Beyanı / Plagiarism Policy

Bu makale İntihal programlarında taranmış ve İntihal tespit edilmemiştir.
This article was scanned in Plagiarism programs and Plagiarism was not detected.

Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı / Scientific Research and Publication Ethics Statement

Bu çalışmada Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi kapsamında belirtilen kurallara uyulmuştur.
In this study, the rules specified within the scope of the Higher Education Institutions Scientific Research and Publication Ethics Directive were followed.

Kaynakça

- Altınal, B. E. (2010). Rölativizm mi, Eleştirel realizm mi?: Sosyal İnşacılıkta Yöntemsel ve Politik Sonuçları Olan Epistemolojik Bir Tercih. *Eleştirel Psikoloji Bülteni*, 3-4, s. 75-84.
- Archer, M., Bhaskar, R., Collier, A., Lawson, T., & Norrie, A. (1998). *Critical Realism Essential Readings*. London: Routledge.
- Arı, T. (2013). *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya, İşbirliği*. Bursa: MKM Yayıncılık.
- Ashley, R. K. (1984). The Poverty of Neorealism. *International Organization*, 38(2), s. 225-286. <http://www.jstor.org/stable/2706440>. adresinden alındı
- Ateş, D. (2013). *Uluslararası Politika: Dünyayı Anlamak ve Anlatmak*. Bursa: Dora Yayıncılık.
- Avcı, Y. (2017b). *Uluslararası İlişkiler Disiplininde Tina Sendromu Pozitivizmin Davranışsal Altın Çağı ve Simülasyon*. Bursa: Dora Yayıncılık.
- Avcı, Y. (2023). Uluslararası İlişkilerde İdealizm-Realizm Tartışması. M. Aksoy içinde, *Uluslararası İlişkilerin Tarihi ve Teorik Tartışmalar* (s. 51-101). Ankara: Orient Yayınları.
- Avcı, Y., & Söker, Ç. (2017a). Tanımsızlıktan Anlaşılmazlık Sorununa: Uluslararası İlişkilerde Karl Marks. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 8(2), s. 1-34.
- Aytekin, E. A. (2001). Konferans Değerlendirmesi Uluslararası Eleştirel Gerçekçilik Birliği Konferansı. *Praksis*(1), s. 270-273.
- Bhaskar, R. (1998). General Introduction. M. Archer, R. Bhaskar, A. Collier, T. Lawson, & A. Norrie içinde, *Critical Realism: Essential Readings* (s. ix-xxiv). London: Routledge.
- Bhaskar, R. (2009). *Scientific Realism and Human Emancipation*. London: Routledge.
- Bhaskar, R. (2012). *Reflections on Metareality A Philosophy For The Present*. London: Routledge.
- Bhaskar, R. (2015). *Çağdaş Felsefeye Eleştirel Bir Giriş Gerçekliği Geri Kazanmak*. (B. S. Aydaş, Çev.) İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Bhaskar, R. (2017). *İnsan Bilimlerinin Felsefi Eleştirisi Natüralizmin Olanaklılığı*. (V. S. Öğütle, Çev.) Ankara: Nika Yayınevi.
- Bhaskar, R. (2018). *Gerçekçi Bilim Teorisi*. (S. Oğuz, Çev.) Ankara: Akılçelen Kitaplar.
- Bhaskar, R., & Callinicos, A. (2003). Marxism and Critical Realism: A Debate. *Journal of Critical Realism*, 1(2), s. 89-114. doi:10.1558/jocr.v1i2.89
- Cox, R. W. (1986). Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory. R. W. Cox, & R. O. Keohane (Dü.) içinde, *Neorealism and Its Critics* (s. 204-254). New York: Columbia University Press.
- Crawford, R. M. (2005). *Idealism and Realism in International Relations Beyond the Discipline*. London: Routledge.
- Dessler, D. (1989). What's at Stake in the Agent-Structure Debate? *International Organization*, 43(3), s. 441-473. <https://www.jstor.org/stable/2706654>. adresinden alındı
- Doty, R. L. (1997). Aporia: A Critical Exploration of the Agent-Structure Problematique in International Relations Theory. *European Journal of International Relations*, 3(3), s. 365-392. doi:<https://doi.org/10.1177/1354066197003003004>.
- Ereker, F. (2013). Dış Politikayı Analiz Etmek: Dış Politika Analizinde Yapı-Yapan Sorunu. *Uluslararası İlişkiler*, 9(36), s. 45-71.
- Feenberg, A. (1986). *Lukacs, Marx and the Sources of Critical Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Fukuyama, F. (1992). *The End of History and The Last Man*. New York: Macmillan.
- Kaplan, M. A. (1966). The New Great Debate: Traditionalism vs. Science in International Relations. *19*(1), s. 1-20. <https://www.jstor.org/stable/2009840> adresinden alındı
- Karcı, B. (2017). Eleştirel Gerçekçi Bilgi Teorileri. *Turkish Academic Research Review*, 2(3), s. 89-108. doi:<https://doi.org/10.30622/tarr.358775>.
- Keohane, R. O. (1986). Realism, Neorealism and the Study of World Politics. R. O. Keohane (Dü.) içinde, *Neorealism and Its Critics* (s. 1-26). New York: Columbia University Press.
- Kolasi, K. (2016). Uluslararası Politikanın Yapısal Teorisi: Kenneth Waltz Ve Alexander Wendt'in Uluslararası Yapı Kavramsallaştırmalarının Eleştirisinden Yeni Bir Senteze Doğru. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Kolasi, K. (2018). Uluslararası İlişkiler Teorisinde Bilimsel Realizm ve Yapı Kavramı. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 73(4), s. 931-958. doi:10.1501/SBFder_0000002523
- Kolasi, K. (2020). Postyapısalcılığın Söylemsel Ontolojisinin Eleştirisi. *Uluslararası İlişkiler*, 17(65), s. 83-100. doi:https://doi.org/10.33458/uidergisi.660652.
- Kurnaz, İ. (2023). Uluslararası İlişkiler Disiplininin Sonu Tartışmaları. M. Aksoy içinde, *Uluslararası İlişkilerin Tarihi ve Teorik Tartışmalar* (s. 187-267). Ankara: Orient Yayınları.
- Küçük, M. (2009). Uluslararası İlişkiler Kuramında "Konstrüktivist Dönüşü" Anlamak. *Ege Akademik Bakış*, 9(2), s. 771-795.
- Lake, D. A. (2013). Theory is dead, long live theory: The end of the Great Debates and the rise of eclecticism in International Relations. *19(3)*, s. 567-587. doi:https://doi.org/10.1177/13540661134943
- Lipovac, M., & Stanković, N. (2019). Wendt's Theoretical Contribution to Security Studies: The Agent-Structure Problem. *Journal of Security and Criminal Sciences*, 1(2), s. 11-23. doi:10.5937/zurbezkrim1902011L.
- Little, R. (2016). Structuralism and Neo-Realism. M. Light, & A. Groomhave (Dü) içinde, *International Relations: A Handbook of Current Theory* (s. 74-89). London: Bloomsbury Academic.
- Marx, K. (2014). *Kapital I*. (M. Selik, & N. Satlıgan, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K. (2015). *Kapital III*. (M. Selik, & E. Özalp, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K. (2016). *Fransız Üçlemesi*. (E. Özalp, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K., & Engels, F. (1998). *The German Ideology*. New York: Prometheus Books.
- Özbilgin, M. F., & Erbil, C. (2019). Yönetim Çalışmaları Alanındaki Kısır Yöntem İkilemlerini Dışaçekimsel ve Geçmişsel Yaklaşım ve Eleştirel Gerçekçilikle Yöntem Yelpazesine Dönüştürmek. *Yönetim ve Çalışma Dergisi*, 3(1), s. 1-24. doi:https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3420674.
- Reus-Smit, C. (2014). Konstrüktivizm. S. Burchill, A. Linklater, R. Devetak, J. Donnelly, T. Nardin, M. Paterson, . . . J. True içinde, *Uluslararası İlişkiler Teorileri* (s. 285-314). İstanbul: Küre Yayınları.
- Sayer, A. (2010). *Method in Social Science A Realist Approach*. London: Routledge.
- Singer, J. D. (1961a). The Level-of-Analysis Problem in International Relations. *The International System: Theoretical Essays*, 14(1), s. 77-92. doi:https://doi.org/10.2307/2009557.
- Singer, J. D. (1961b). The relevance of the behavioral sciences to the study of international relations. *Behavioral Science*, 6(4), s. 324-335. doi:https://doi.org/10.1002/bs.3830060408.
- Smith, S., & Owens, P. (2005). Alternative Approaches to International Theory. J. Baylis, S. Smith, & P. Owens içinde, *The Globalization of World Politics* (s. 271-294). Oxford: Oxford University Press.
- Soyer, C. (2020). *Marksizm ve Siyaset: Yöntem, Kuram, Eylem*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Sunar, L. (2007). Batı Düşüncesinde Yeni Arayışlar ve Roy Bhaskar'ın Eleştirel Realizm Felsefesi. *Sosyoloji Dergisi* 3, 15(2), s. 85-100.
- Şatana, N. S. (2015). Uluslararası İlişkilerde Bilimsellik, Metodoloji ve Yöntem. *Uluslararası İlişkiler*, 12(46), s. 10-33. doi:https://doi.org/10.33458/uidergisi.463026.
- Türk, D. (2012). Eleştirel Gerçekçilik Üzerine. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 67(3), s. 189-217. doi:https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002259.
- Uzgel, İ., & Bedirhanoglu, N. (2015). Eleştirel Bir Literatür Değerlendirmesi: Dışlamadan Sınırlı Tanımaya, Uluslararası İlişkiler Kuramları ve Marksizm. *Uluslararası İlişkiler*, 12(46), s. 105-130. doi:https://doi.org/10.33458/uidergisi.463030.
- Waltz, K. N. (1979). *Theory of International Politics*. Boston: Addison-Wesley Publishing Company.
- Waltz, K. N. (1996). International Politics Is Not Foreign Policy. *Security Studies*, 6(1), s. 54-57. doi:https://doi.org/10.1080/09636419608429298.
- Waltz, K. N. (2001). *Man, the State and War: A Theoretical Analysis*. New York: Columbia University Press.
- Watson, J. B. (1913). Psychology as the behaviorist views it. *Psychological Review*, 20(2), s. 158-177. doi:https://doi.org/10.1037/h0074428.
- Wendt, A. E. (1987). The Agent-Structure Problem in International Relations Theory. *International Organization*, 41(3), s. 335-370. doi:10.1017/S002081830002751X.
- Wendt, A. E. (1995). Constructing International Politics. *International Security*, 20(1), s. 71-81. doi:https://doi.org/10.2307/2539217.

- Wendt, A. E. (2003). *Social Theory of International Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wight, C. (2003). The Agent–Structure Problem and Institutional Racism. *Political Studies*, 51, s. 706-721. doi:<https://doi.org/10.1111/j.0032-3217.2003.00454.x>.
- Wight, C. (2006). *Agents, Structures and International Relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yalvaç, F. (2009). Hegel, Dünya Tarihi ve Özgürlük Mücadelesi Olarak Uluslararası İlişkiler. *Uluslararası İlişkiler*, 6(21), s. 3-37.
- Yalvaç, F. (2010). Eleştirel Gerçekçilik: Uluslararası İlişkiler Kuramında Post-Pozitivizm Sonrası Aşama. *Uluslararası İlişkiler*, 6(24), s. 3-32.
- Yalvaç, F. (2012). Uluslararası İlişkiler Teorisindeki Temel Tartışmalar ve Eleştirel Gerçekçilik. T. Arı (Dü.) içinde, *Uluslararası İlişkilerde Postmodern Analizler-1: Kimlik, Kültür, Güvenlik ve Dış Politika* (s. 1-37). Bursa: MKM Yayıncılık.
- Yalvaç, F. (2019). Uluslararası İlişkiler Kuramında Yapısalcı Yaklaşımlar. A. Eralp (Dü.) içinde, *Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar* (s. 131-183). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yücedağ, İ., & Sarsılmaz, F. (2018). Gerçekliği Farklı Düzlemlerde Geri Kazanmak: Eleştirel Realizm. *Tarib, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 7(1), s. 700-709. doi:<https://doi.org/10.7596/taksad.v7i1.1415>.
- Zhang, T. (2023). Critical Realism: A Critical Evaluation. *Social Epistemology*, 37(1), s. 15-29. doi:<https://doi.org/10.1080/02691728.2022.2080127>.